

Što je Bosna bez Hercegovine?

Dr. Mladen Ančić

Današnji naziv države Bosne i Hercegovine nastao je u vrijeme kada je na Berlinskom kongresu tadašnja Austro-Ugarska Monarhija dobila mandat okupirati dio Otomanskoga Carstva u kojemu je već nekoliko godina buktao seljački ustanak. Otomanske vlasti jednostavno nisu nalazile načina kako izići na kraj s ustanicima – nisu mogle prihvatiti ništa od njihovih zahtjeva, ali ih nisu mogle ni vojnički poraziti i pacificirati pokrajinu. Tako je u sklopu ostvarenja okupacijskoga mandata naziv zemlje bio zapravo skovan i rabljen u službenoj verziji na njemačkom jeziku – *Bosnien und Herzegowina*. Već bi ova činjenica, u jednoj od mogućih povijesnih perspektiva, mogla imati i dublje simbolično značenje. Naime, od vremena austro-ugarske okupacije i oblikovanja naziva prvo u njemačkoj verziji pa sve do danas, dakle u posljednjih skoro stoljeće i pol, Bosna i Hercegovina funkcionirala je uglavnom po željama i diktatima izvana. O tome hoće li biti «zemlja» uklopljena u neki širi državni organizam, o načinu kako će to biti izvedeno (u smislu funkcioniranja ili nefunkcioniranja toga teritorija kao autonomne političke jedinice), ali i o nutarnjem uređenju, odluke su se donosile negdje drugdje – na velikim međunarodnim ili mirovnim konferencijama, u Beču i Budimpešti, odnosno «u Beogradu», prijestolnici države u sastavu koje je ovo područje bilo većim dijelom 20. stoljeća¹. S druge strane, u posljednjih su 130 godina stanovnici toga područja samo jednom imali šansu otvoreno i slobodno reći što misle i kako zamišljaju svoju političku budućnost.

Početkom 1992. godine, prema napatku koji je, opet, došao izvana, stanovnici su tadašnje Republike Bosne i

Hercegovine trebali na referendumu iskazati svoja stajališta o tome žele li živjeti u samostalnoj državi. No, tadašnja se lokalna politička elita pokazala nesposobnom funkcionirati onako kako određuje moderna demokracija – nije bilo moguće postići konsenzus niti oko toga treba li uopće održavati referendum, a kamoli oko toga kako bi trebao izgledati referendumski upit. Iako je referendum na kraju održan te su i proglašeni službeni rezultati, trinaest godina kasnije čuju se sve brojniji glasovi koji te službene rezultate dovode u pitanje. Od mnogih sudionika tadašnjih događaja mogu se danas čuti pripovijesti o načinu kako su dobivani rezultati kojima je dana službena forma – primjerice, kako su popunjavani listići za one koji nisu izišli na referendum, kako su se krivotvorili stvarni rezultati itd. Poseban dio referendumske priče vezan je za «srpski referendum», održan nešto prije u organizaciji «srpskih vlasti u Bosni i Hercegovini» bez ikakve kontrole i nadzora, odnosno verifikacije proglašениh rezultata (susljedno tomu i bez ikakve formalne težine «službenih rezultata»). Ovako iskazana nesposobnost lokalnih političkih elita da djeluju u skladu s demokratskim pravilima rezultirala je činjenicom da je današnja Bosna i Hercegovina konstruirana i sklopljena po diktatu «međunarodne zajednice»². Gotovo jedina njezina stvarna funkcija vezana je danas uz potrebe te iste «međunarodne zajednice» i svodi se na onemogućavanje održavanja baze militantnoga međunarodnog (islamskog) terorizma na teritoriju BiH³. Instaliranjem složenoga političkog mehanizma, koji dijelom uvažava i zrcali rezultate vojnih operacija od 1991. do 1995. godine, postignute su dvije važne stvari: na jednoj strani, unutar bošnjačko-muslimanske političke elite osnažena je struja nacionalista na račun militantnih islamista kojima je na čelu stajao A. Izetbegović⁴, a s kojima međunarodna teroristička mreža posvuda relativno lako nalazi zajednički jezik; na drugoj su strani Hrvati i Srbi instalirani u mješovite državne institucije kao kontrolni mehanizam (svojevrsni «osigurač»), čime je onemogućeno djelovanje tih institucija kao logističke podrške međunarodnoj terorističkoj mreži Al-Quaide (na ovome se mjestu valja samo prisjetiti problema nastalih oko toga što su vlasti u Sarajevu između 1992. i 1996. godine podijelile pravo na BiH državljanstvo i putovnice brojnim pripadnicima te mreže).

Ispod površine političkoga sustava instaliranog mirovnim sporazumom iz Daytonu perzistiraju, međutim, ideje i iz njih izvedeni politički ciljevi koji su doveli do oružanoga sukoba 1991. godine. Te se ideje uvelike temelje na oživljavanju, rekonstrukciji i (što je jako važno naglasiti) reinterpretaciji diskursa koji je obilježavao politički život europskoga jugoistoka do 1941. godine. No, u javnome se diskursu gotovo

neosjetno održavaju i reproduciraju i elementi mentalnoga krajolika karakterističnoga za razdoblje «samoupravne socijalističke i nesvrstane Jugoslavije»⁵. Sve je ovo valjalo izreći da bi se razumjelo kako i zašto danas u BiH (i oko nje) postoje veliki nesporazumi već i na razini naziva zemlje. Iako je njezino službeno ime do danas ostalo isto ono koje je uvedeno u uporabu u doba austro-ugarske okupacije, u javnome se diskursu ono rijetko rabi. S jedne se strane, naime, taj naziv često, iz vrlo različitih razloga, skraćuje na prvi dio službene verzije, pa se umjesto Bosna i Hercegovina rabi samo pojam Bosna. S druge se strane pojavio naziv kojega do 1992. nikad nije bilo – Republika Srpska – a kojim se označuje 49 % teritorija međunarodno priznate države što je po posljednjem mirovnom sporazumu postao autonomnom političkom jedinicom unutar te države. Ovdje ću u najkraćim crtama orisati podlogu i značenje zasad polovično uspješnoga, ali još uvijek podrobnije neraščlanjenoga nastojanja da se u javni diskurs «ugura» novi zemljopisni pojam – Srpska – očigledno osmišljen kao pandan nazivu susjedne zemlje, Hrvatske. Uz to ću pokušati upozoriti na pozadinu izbacivanja Hercegovine iz praktične komunikacije te s time u svezi u najkraćem orisu naznačiti povijesne temelje «hercegovačkoga identiteta» i način na koji se on danas rabi u političkom diskursu.

*

Kraćenje naziva Bosna i Hercegovina u oblik Bosna ima u općem smislu dvojaku pozadinu. S jedne strane, a u tome imam konačno i osobno iskustvo, ono je rezultat benigne mentalne inercije i dubljega nepoznavanja prilika. Svakome, naime, tko dolazi «izvana» čini se da naziv Bosna može iz praktičnih potreba kolokvijalnoga govora dobro zamijeniti duži i «nepraktični» naziv Bosna i Hercegovina. Upravo sam i sam (kao osoba rođena i odrasla u Sarajevu, s odmakom «naturaliziranoga Dalmatinca») postupao na takav način definirajući svojedobno, 1999. godine, s nakladnikom naslov knjige svojih probranih članaka. Odlučio sam se za, tada sam mislio, marketinški izazovnu verziju – *Tko je pogriješio u Bosni* – podrazumijevajući da Bosna u naslovu jasno upućuje na Bosnu i Hercegovinu⁶. Godinama sam poslije dobivao, nekad uvijeno a nekad i otvoreno, na znanje da sam napravio veliku grešku – nije Bosna isto što i Bosna i Hercegovina. I doista – nije! Upoznajući svijet Hercegovine i Hercegovaca, sve mi je jasnije postajalo da između Bosne na jednoj i Hercegovine na drugoj strani, dakako ako se promatraju «iznutra» i sa sviješću o važnosti koju za aktere društvenih odnosa imaju naoko sitne kulturne razlike, postoje stvarne i vidljive pukotine. Rezultat je to i različitosti prirodnog i društvenog okruženja, i utjecaja mediteranskoga uljudbenog kruga (u

Hercegovini), drugačijega taloženja onoga što bi se moglo nazvati povijesnim iskustvom i, zapravo, niza čimbenika, što u konačnici doista opravdava uvijek i dosljedno uporabu punoga naziva zemlje, Bosna i Hercegovina. Ostajući još za trenutak na terenu osobnoga iskustva, prisjećam se da je i moj otac, s desetljetnim iskustvom (i više od stotinjak slučajeva) psihijatrijskoga rada na klinici u Sarajevu, svojedobno (negdje krajem 60-ih ili početkom 70-ih godina 20. stoljeća) napisao malu raspravicu o razlikama u psihotičnim oboljenjima «Bosanaca» i «Hercegovaca». Uočavajući stvarne razlike kod pacijenata, otac ih je objašnjavao upravo razlikama u kulturnom *faciesu*, odnosno, kako bi se reklo rječnikom moderne znanosti o društvu, postojanjem različitih «društvenih mentalnih krajolika»⁷. Zbog spleta okolnosti raspravica je ostala u formi priopćenja rezultata i nikad nije ugledala svjetlo dana kao završen proizvod. No, njezino je čitanje izazvalo dužnu pozornost čeških i austrijskih psihijatara na konferenciji u Puli, gdje ju je otac i čitao, a čega se u raznim prigodama kasnije sjećao. Uglavnom, Bosna i Hercegovina doista jesu, bar za one koji tamo žive, dva različita (društveno konstruirana) svijeta, na isti ili sličan (strancima uglavnom nerazumljivi) način na koji se razlikuju srpski, hrvatski i bošnjačko-muslimanski svijetovi. Iz toga onda i proizlazi zaključak da je «praktično» skraćivanje naziva zemlje doista posljedica benigne mentalne inercije i da odaje nepoznavanje lokalnih prilika.

S druge strane, međutim, skraćivanje naziva Bosna i Hercegovina na oblik Bosna može imati, a vrlo često i ima, posve drugačiju pozadinu no što je pribjegavanje praktičnosti kolokvijalnoga govora. U kontekstu diskursa koji se posljednjih desetljeća 20. stoljeća producira u Sarajevu i odatle širi s različitim uspjehom u različitim sredinama, sažimanje službenoga naziva na bosansku sastavnicu ima stvarno čvrstu i jasnu političku pozadinu. Javni diskurs, naime, koji je tijekom 80-ih i 90-ih godina konstruirala muslimanska (do 1993. godine), odnosno (nakon te godine) bošnjačko-muslimanska politička, akademska i kulturna elita, ima jasna obilježja završne faze procesa konstituiranja moderne nacije kao političke zajednice. Programskim tekstom konstrukcije toga diskursa može se smatrati pamflet člana ANUBiH Muhameda Filipovića, «Bosanski duh u književnosti – šta je to», prvi put objavljen još 1967. godine. Vrijedi svakako primijetiti da je Bosna i Hercegovina već u naslovu toga programskog teksta svedena na bosansku sastavnicu, što će ostati trajna značajka diskursa konstituiranja muslimanske, odnosno bošnjačko-muslimanske nacije. U pozadini toga skraćivanja nije samo praktičnost (teško bi, doista, i nepraktično bilo govoriti o «bosanskohercegovačkom jeziku» ili «bošnjačkohercegov-

ačkom narodu»), nego je ono izravno povezano s postavkama središnjega narativa bošnjačko-muslimanske nacionalne povijesti, kako se on oblikuje u posljednjih dvadesetak godina. Glavnu ulogu u oblikovanju toga narativa prisvojio si je već spomenuti autor pamfleta «Bosanskih duh ...», Muhamed Filipović. On je, s položaja glavnog urednika tadašnje *Enciklopedije Jugoslavije* za BiH, mogao detaljnije eksplicirati i dati službeni pečat idejama izloženim u programskome «Bosanskom duhu ...». U enciklopedijskim tekstovima o BiH, u kojima ima i mnogo toga što se smatra općeprihvaćenim činjenicama, te su temeljne postavke dograđene i takvim izmišljotinama kakvo je postojanje «plemena Bosna» koje se u ranom srednjem vijeku naselilo na područje današnje BiH (predaleko bi odvelo svako dalje nabranje sličnih izmišljotina).

Konstruiranje bošnjačko-muslimanskog nacionalnog diskursa i unutar njega onoga što bi se moglo nazvati središnjim narativom nacionalne povijesti provođeno je do početka 90-ih godina 20. stoljeća kroz defanzivne «strategije slabih». To je, pak, u praksi značilo odbijanje više ili manje agresivnih pokušaja nacionalne asimilacije muslimanskoga pučanstva, da bi onda iz toga odbijanja i njegova obrazloženja izrastao novi, muslimanski nacionalistički diskurs pojmovno oslonjen na Bosnu. Taj je diskurs dobio društveni prostor i osjetniji zamah od sredine 70-ih godina 20. stoljeća unutar tada restrukturiranih ustavno-pravnih okvira. Od početka 90-ih godina, pak, diskurs dobiva na agresivnosti, ali zato je politička vlast izrasla i legitimirana kroz njega tijekom cijeloga rata rabilu istu «strategiju slabih»⁹. Konstrukcija nacionalističkoga diskursa i u tome okviru reinterpretacija povijesti, bez obzira je li u defanzivnoj ili agresivnoj fazi, izaziva različite reakcije, u kojima se iskazuje široki spektar stavova, od paternalističke dobrohotnosti do agresivnoga odbijanja. No, prije bilo kakve reakcije valja upozoriti da cijeli proces u očima bošnjačko-muslimanskih susjeda (prije svega Hrvata i Srba) može dobiti krajnje rogovatni izgled izvrtanja «svima poznatih stvari» naglavce, a uz to je i po svome duhu posve zastario i anakron. Takva je, međutim, percepcija posljedica zaboravljanja, odnosno neuvažavanja jednostavne činjenice da su hrvatski i srpski nacionalni diskursi sa središnjim narativom nacionalne povijesti posve konstruirani još prije jednog stoljeća¹⁰. U međuvremenu su, kroz sekundarnu, a vremenom i primarnu socijalizaciju, duboko usađeni u kolektivnu memoriju, odnosno prihvaćeni i interiorizirani u pojedinačnu svijest te na taj način postali ono što je «svima poznato». No, proces je konstrukcije tekao više ili manje na isti način na koji se danas odvija kod Bošnjaka-muslimana, pa je i izazivao kod susjeda

slične reakcije i otpore kakve taj proces danas izaziva kod Hrvata i Srba¹¹. Uz to valja imati na umu da je konstruiranje nacionalnoga diskursa sa središnjim narativom nacionalne povijesti ključni korak u konstituiranju «nacije kao zamišljene zajednice». Taj narativni kompleks, koji neki autori nazivaju «nacionalnim mitom», ima presudno važnu ulogu u životu «zamišljene zajednice» jer, kako to objašnjava G. Schöpflin, postaje: a/ instrument samoidentifikacije, jer prihvaćanje temeljnih postavki osigurava članstvo u zajednici (na taj se način utvrđuju i granice zajednice); b/ instrument transfera identiteta (od zamišljenoga kolektiviteta do stvarnoga pojedinca i natrag); c/ instrument komunikacije koji pojednostavljuje predodžbe i omogućuje uređenje (konstrukciju) društvenoga svijeta zajednice; d/ način ograničavanja kognitivnoga polja i time svođenja složene realnosti na jednostavnije oblike, koji time postaju dostupni široj publici i omogućuju kolektivnu reakciju¹².

U svjetlu upravo naznačenih činjenica skraćivanje se naziva Bosna i Hercegovina na oblik Bosna pokazuje kao jedna od početnih stuba u svođenju složene realnosti na jednostavnije i lakše razumljive forme. Usporedi li se takav postupak s imenom zemlje s praksom u neposrednome susjedstvu, na vidjelo će, ipak, izaći stanovite razlike. Naime, pojam Hrvatska, kao ukupni naziv za krajeve u kojima žive Hrvati, subsumira povijesno naslijeđe pokrajinskih zasebnosti te na određeni način «pokriva» pojmove Dalmacija, Slavonija, Istra, Lika, pa čak i Herceg-Bosna (u najnovije vrijeme, od početka 90-ih godina 20. stoljeća, taj se pojam pokušava instalirati u javnome diskursu kao pokrajinska odrednica za krajeve Bosne i Hercegovine koje nastavaju Hrvati; mora se odmah naznačiti da taj postupak ima puno više uspjeha u BiH no u Hrvatskoj). On ih pretvara u pojave drugoga reda, dio neke veće, djelovanjem suvremenih državnih institucija postvarene cjeline, pa se na takav način osobito rado rabi u krugovima nacionalista staroga kova – tzv. «državotvoraca». No, u diskursu profesionalne (akademske) historiografije, posebice u istraživanjima predmodernoga razdoblja, povijesne pokrajine ostaju jasan okvir, pa tako gotovo nitko neće reći «južna Hrvatska» umjesto «Dalmacija», a (zamišljena) cjelina nacionalnoga područja obično naziva «hrvatskim zemljama».

Stanovita se sličnost, ali uz neke razlike koje će cijelu sliku učiniti bližom onoj bosanskoj/bošnjačkoj, može uočiti i u srpskom nacionalnom diskursu. Prostorna disperzija pripadnika moderne srpske nacije pričinjava unutar nacionalnog (nacionalističkog) diskursa veliki problem – ako su, naime, (današnji) Srbi stanovnici povijesnih zemalja za koje je već na razini nazivlja jasno da nisu srpske, kao veliki se problem

pojavljuje potreba objašnjenja kako taj isti srpski nacionalizam može postavljati zahtjeve za teritorijima gdje (današnji) Srbi žive, no gdje «nekad» nisu živjeli. Problem je akutniji i veći time što je srpski nacionalistički diskurs centriran u Beogradu i odatle postavlja zahtjeve za određenim područjima upravo temeljem «historijskoga prava», odnosno činjenice da su tu «nekad živjeli Srbi» i da je to «nekad bila srpska zemlja», a da danas na tim područjima srpska populacija predstavlja uočljivu manjinu – Kosovo (koje se u srpskom diskursu redovito naziva «Kosovo i Metohija», odnosno «Kosmet», pri čemu valja voditi računa da pojam «metohija» označuje u srpskome jeziku crkveni posjed), Makedonija (koju se donedavno, a u nekim krugovima i danas, nazivalo i naziva «Starom Srbijom»).

Ovdje na trenutak valja prekinuti nit priče o bošnjačkoj Bosni i njezinu odnosu s Bosnom i Hercegovinom i, na prvi pogled ne izravno povezano s time, upozoriti na inovaciju koju predstavlja uvođenje zemljopisnoga naziva Srpska u društveni diskurs, prije svega preko medija masovnoga pripočavanja. Valja pri tomu svakako krenuti od pripomene da bi teško bilo zamisliti da taj postupak ima pozadinu razrađene strategije osmišljene u jednome (nacionalnom-nacionalističkom) središtu. Čini mi se da bi prije moglo biti riječi o intuitivnom postupanju, koje se uklapa u koherentnu cjelinu produciranu nacionalističkim diskursom. Taj se, pak, diskurs podjednako rekonstruira kroz (arhaičnu) akademsku i novinarsko-publicističku produkciju što dolazi iz Beograda, Banje Luke i s Pala, «politički testament» koji *in vivo* svojim gledateljima predstavlja Slobodan Milošević u Haagu, kao i praktično djelovanje lokalnih političkih čimbenika. Za razumijevanje toga kompleksa, međutim, ključna je činjenica ona koja je zasad skrivena oku šire javnosti, a odnosi se na promjene međunarodnih normi u svezi s raspadom svjetskoga komunističkoga pokreta i bivše Jugoslavije krajem 80-ih i početkom 90-ih godina prošloga stoljeća.

Ukratko, u slučaju bivše Jugoslavije napušten je dotad važeći sustav međunarodnih normi (vezanih uz kompleks manjinskih prava) prema kojemu je načelo održavanja uspostavljenih državnih granica nadilazilo načelo samoodređenja. To, pak, znači da se pravo na samoodređenje nije moglo konzimirati u onim slučajevima kada bi njegovo ostvarenje ugrožavalo postojeće državne granice. Slučaj je, međutim, bivše Jugoslavije bio utoliko specifičan što su se u njoj nutarnje (administrativne) granice uvelike poklapale s etničkim rasporedom pučanstva, te su na taj način bile stvorene nacionalne federalne jedinice (koje su u «nutarnjem» jugoslavenskom diskursu nakon 1974. godine stekle značajke

realne državnosti). Kad su neke od njih (Slovenija i Hrvatska) 1991. godine zatražile konzumiranje prava na samoodređenje (međunarodno priznanje svoje državne zasebnosti) međunarodni su čimbenici povukli potez koji je iznenadio i (bar donekle s pravom, u odnosu na uspostavljeni sustav normi) ogorčio dio upravljačkih struktura Jugoslavije u Beogradu. Nalazom dobro poznate «Badinterove komisije» uspostavljeno je novo načelo – pravo na konzumiranje samoodređenja za «narode koji žive u regiji koja je definirani teritorij s već postojećim pravom autonomije». Promjenu su vrlo brzo uočili i teoretičari međunarodnih odnosa, i istočnoeuropski političari, pa je to, primjerice, podloga promjeni diskursa predstavnika mađarske manjine u Rumunjskoj, koji su već 1992. godine počeli zahtijevati teritorijalnu autonomiju. Nalaz je, međutim, komisije zacrtao i proceduru po kojoj se može ostvariti pravo na samoodređenje, no temeljni je preduvjet za to, kako je već rečeno, postojanje kompaktnoga teritorija s određenim stupnjem autonomije u odnosu na ostatak države¹³.

U svjetlu svega rečenoga pravno konstituiranje Republike Srpske mirovnim sporazumom sklopljenim u studenom 1995. u Daytonu dobiva posve novo značenje. Teško može biti dvojbe da su promjene sustava međunarodnih normi promakle političkoj i akademskoj eliti u Beogradu. Utjecaj se, naime, tih promjena jasno daje razabrati iz činjenice da je Republika Srpska konstituirana upravo kao «kompaktni teritorij s visokim stupnjem autonomije» u odnosu na državu Bosnu i Hercegovinu, pa se može zaključiti da je ona posve opremljena za proces odvajanja od te države¹⁴. Kroz etničko čišćenje (potpuno je pogrešno u ovome slučaju govoriti o «genocidu»¹⁵) i doseljavanje Srba iz Hrvatske stvoreni su preduvjeti da (eventualni) budući referendum o osamostaljenju bude apsolutno premoćno izglasan. Svoj su obol (slučajno ili namjerno) punom uspjehu budućeg (eventualnog) referenduma dali i oni predstavnici međunarodne zajednice koji su pripomogli (svojim nečinjenjem) vlastima Republike Srpske u sprječavanju masovnijega povrata izbjeglica i prognanika. Postupak, međutim, neće biti proveden sve dok USA imaju interes zadržati Srbe u sklopu BiH radi kontrole islamskoga radikalnog elementa. Upravo na ovoj točki pokazuje se važnost nacionalističkoga diskursa o kojemu je prije bilo govoreno, a u sklopu kojega se u diskurzivno polje uvodi i implantira zemljopisni i politički pojam Srpska.

Podlogu toga diskursa velikim dijelom tvori produkcija akademske historiografije, s izvoristom ponajprije u Beogradu, kojom ću se ovdje nešto detaljnije pozabaviti. Tu produkciju za ovu prigodu ilustriraju objavljene doktorske i magistarske radnje Siniše Mišića i Jelene Mrgić-Radojčić. O

knjizi Siniše Mišića, posvećenoj srednjovjekovnoj «srpskoj» Humskoj zemlji, dijelu današnje Hercegovine i dijelu središnje Dalmacije, preciznije o biokovskom primorju i dolini Neretve, već sam pisao, pa zainteresiranoga čitatelja samo upućujem na to što sam već rekao¹⁶. Knjiga, pak, Jelene Mrgić-Radojčić za predmet ima srednjovjekovnu povijest Donjih Kraja, zapadnoga dijela današnje Bosne i Hercegovine u gornjem i srednjem porječju Vrbasa i Sane. To je, zapravo, magistarska radnja branjena na Filozofskom fakultetu beogradskoga sveučilišta, koja s knjigom (doktorskom disertacijom) Siniše Mišića dijeli temeljnu nakanu – dokazati da na područjima kojima se bave njihovi autori «oduvek» (u sklopu misaonih konstrukta naših autora to znači od vremena slavenskih seoba 7. stoljeća) žive Srbi. Uz to, oba djela imaju privid ozbiljne akademske literature – opskrbljena su znanstvenim aparatom u formi bilješki s pozivima na primarna i sekundarna vrela iz kojih autori crpu činjenice, te se pretenciozno žele svrstati u žanr historijsko-zemljopisnih studija. No, kao i Mišić, koji je u tome smislu i eksplicitniji i na koga se autorica poziva kao na svoj uzor, Jelena Mrgić-Radojčić zapravo ima samo jedan cilj, a to je: dokazati izvorni srpski karakter područja koje je predmet njezinih raščlambi. To se postiže relativno jednostavnom tehnikom slaganja već gotovih slika iz postojećih povjesničarskih djela, s jedne strane, i prešućivanjem svega što je u suprotnosti s postavljenim tezama, s druge strane.

Početna faza podrazumijeva ograničavanje obzora diskursa na krajnje slobodno zamišljene «srpske zemlje», kako to čini i Mišić, a što J. Mrgić-Radojčić u svojim «Uvodnim razmatranjima» ovako objašnjava: «Komparativno istraživanje srednjovekovne istorije Srbije i Bosne pokazalo se kao izuzetno plodonosno i metodološki potpuno ispravno, budući da su obe države ponikle iz zajedničkog temelja – jedne od najstarijih srpskih država koja je kod Konstantina Porfirogeneta imenovana kao *Krštena Srbija*»¹⁷. Ozbiljnoga komentara ovakvih stavova zapravo ni ne može biti jer je za dokazivanje postojanja te i takve Srbije od vremena doseljavanja Srba potrebno ipak nešto više od (vremenski i prostorno) vrlo nepreciznih izričaja Konstantina VII. Porfirogeneta i silne želje srpskih povjesničara da povjeruju u svoje vlastite interpretacije tih izričaja. Uz takva razmatranja ostaje tek prostor za podrugljive poglede i veliki broj pitanja tipa: koliko je to «srpskih država» bilo kad je «Krštena Srbija» (svatko s iole znanja o srednjem vijeku bi napisao «krštena Srbija» - riječ je o pridjevu kojim jedan autor, bizantski car iz prve polovice 10. stoljeća, Konstantin VII. Porfirogenet, objašnjava razliku između *dvije* Srbije koje sam tako imenuje) bila «jedna od najstarijih»; ako je već i postojala, je li ta država bila

«nacionalna država» s podanicima jedinstvenog i jednoobraznog identiteta (kako se taj identitet mogao širiti na velikom području u uvjetima isključivo usmene komunikacije i vrlo niske razine društvene integracije), odnosno zašto su Srbi iz okvira tako zamišljene političke zajednice stvarali razne države, ali se samo jedna od njih zvala Srbija; koliko je to Srba bilo kad su stvarali tako brojne države (kako li je mogla izgledati seoba stotina tisuća ljudi u 7. stoljeću, koju ovakvi i slični stavovi impliciraju – tko ih je organizirao, vodio i na koji način, kako su prelazili ogromna prostranstva koja dijele područje «nekrštene Bijele Srbije», daleko na sjeveru, i «krštene Srbije», ma gdje ona na području današnjih Srbije i Bosne i Hercegovine bila); kako je izgledalo to «ponicanje iz zajedničkog temelja» i kakvi su odnosi među raznim (srpskim) državama iz različitih vremenskih planova postojali (kada se, kako i zašto «krštena Srbija» raspala, na koje dijelove, i kako je uopće izgledala ta «država», o kojoj vrela sve do sredine 10. stoljeća ništa ne govore – za ovo posljednje odmah predlažem i rješenje zagonetke: možda je ta šutnja vrela dio protusrpske zavjere koja se vuče sve do naših dana i kojoj je vrhunac «agresija NATO-a» iz 1999. godine).

Problemi, međutim, s dokazivanjem povijesnih korijena srpstva ovih krajeva počinju kod Jelene Mrgić-Radojčić već na razini zemljopisnoga nazivlja. Njoj nije jasno, ili to bar ne može prihvatiti, da srednjovjekovni pojam Donji Kraji nema baš nikakve veze s današnjim nazivom Bosanska Krajina (transformacija zemljopisnih pojmova ima, međutim, dubokih i važnih uzročno-posljedičnih veza s promjenama sastava pučanstva na tome području od 16. stoljeća nadalje¹⁸). Stoga se ona upušta u etimološki promašaj izjednačavanja pojma Kraji, u značenju današnjega pojma «krajevi» (u srednjovjekovnoj latinštini uobičajeno *partes*, u ovom slučaju *partes inferiores*), s pojmom Krajina, u značenju pograničnoga područja (to bi u latinštini bili *confines* ili *limes*, no znakovito je da se iz srednjega vijeka poznate «Krajine» ne prevode na latinski, nego se pojam zadržava kao zemljopisni naziv, a prevodi se tek u novome vijeku na njemački kao *Militär grenze*). Današnji pojam Bosanska Krajina vuče korijen iz vremena habsburško-otomanskih ratova, kad se nasuprot habsburškoj «Vojnoj Granici (Krajini)» na otomanskoj strani ukorijenio taj naziv u značenju vojne organizacije pograničnoga dijela Bosanskog pašaluka¹⁹. Priča je, međutim, o Krajima i Krajinama potrebna da bi autorica mogla ustvrditi da je «poznato nekoliko krajina u srpskim *srednjovjekovnim državama*»¹⁹, a među njima i Krajina u primorju između Neretve i Vruļje (ne Cetine, kako to u okviru svoga čednog znanja zamišlja autorica), koja je, ni više ni manje, no «pogranična

oblast države Nemanjića prema Ugarskom kraljevstvu»²¹. Ovakvim se slijedom izvođenja zaključaka i onda izbora usporedivih slučajeva potvrđuje i utvrđuje, na jednoj strani, ono što je već ranije napisano – o tomu je, naime, već na isti način pisao i njezin uzor, Siniša Mišić, kojemu je takvo pisanje donijelo nagradu u obliku položaja docenta na Filozofskom fakultetu u Beogradu – a na drugoj se strani stvara prostor za novo osvajanje povijesnih srpskih područja. Upletena u konstrukte narativa «škole» iz koje je ponikla, autorica se očito niti ne može zapitati: što ako je to bila Krajina i prije države Nemanjića (koji su tim područjem vladali relativno kratko u prvoj polovici 13. stoljeća) i prije no što je krunidbenim činom u Biogradu 1102. godine dotadašnji ugarski vladar Koloman postao i kraljem Hrvatske (po shvaćanjima ne samo Jelene Mrgić-Radojčić Hrvatska je tim činom «nestala»).

Posljedica je, pak, usmjerenja na nedokazivo dokazivanje srpstva nedostatak vremena i prostora za promišljanje realnih povijesnih problema, pa se stoga u ovakvim tekstovima i pojavljuju ordinarne bedastoće i besmislene tvrdnje. Tako se Jelena Mrgić-Radojčić čini da «epitet Donji (u nazivu Donji Kraji) oslikava nadmorsku visinu ove oblasti»²², koja je, a u to se može uvjeriti svatko baci li pogled na fizički zemljovid BiH, izrazito planinska (treba li uopće trošiti riječi na uvođenje koncepta «nadmorske visine» u mentalne sklopove srednjega vijeka). Njezin je uzor, s druge strane, u svome znanstvenom postupku (tamo gdje se nije bavio važnijom stvari, obranom srpstva) došao i do ovakve mudrosti: «Prednost života srednjovekovnih ljudi na prostorima Humske zemlje bile su u toploj klimi sa žarkim letima i blagim zimama, što im je više odgovaralo od kontinentalne klime, pre svega zato što nisu imali potrebe za toplijim odevanjem i grejanjem prostora u kojem se živi»²³. Pravi primjer (besmislenoga i neumjesnog) nacionalističkog diskursa predstavlja, međutim, tvrdnja Jelene Mrgić-Radojčić da je sredinom 10. stoljeća već spominjani bizantski car i pisac, Konstantin VII. Porfirogenet, Bosnu označio terminom «zemljica» (*horion* u grčkoj grafiji) zato «da označi odnos veličine teritorije Bosne prema obimu čitave Srbije, kojom je bila okružena sa svih strana»²⁴. Da Jelena Mrgić-Radojčić zapravo, a da toga vjerojatno i nije svjesna, govori samo i isključivo o današnjem vremenu i da taj diskurs tek zaodijeva u povijesno ruho, ponajbolje se vidi kad prijeđe na razmatranje pojedinih župa Donjih Kraja. U ta svoja razmatranja ona uključuje i tri županije koje nikad nisu pripadale Donjima Krajima – Vrbas, Sanu i Dubicu²⁵. Te su tri županije (a ne župe autoričina čednog znanja), između ostalog, bile pokrivene mrežom crkvenih župa Zagrebačke biskupije, što je pouzdan znak da nikad nisu pripadale ni Donjim Krajima ni (pogotovu)

srednjovjekovnoj Bosni, no takvo bi objašnjenje razorilo očaravajuću jednostavnost tvrdnje da su svi krajevi u kojima Srbi danas žive «od početka srpski». Uz to, pučanstvo je tih krajeva, bar koliko se to danas može utvrditi, govorilo ikavskim narječjem, pa se i jedan od tamošnjih srednjovjekovnih gradova nije zvao Levač nego Livač, a to što je «preživio pad bosanske države 1463. godine» ne znači ništa jer nikad i nije bio dio srednjovjekovne Bosne²⁶. No, srednjovjekovna je Bosna ovdje zazvana jer ona predstavlja već osvojeni dio «povijesnih srpskih zemalja», pa se smještanjem nekoga kraja unutar njezinih granica to automatski pretvara u «povijesnu srpsku zemlju». Srednjovjekovnu je, pak, Bosnu definitivno, prema sudu srpskih povjesničara, u najnovije vrijeme «znanstveno» osvojio akademik Sima Ćirković, iz čijih razglabanja i diskursa i potječe ideja o Bosni okruženoj krštenom Srbijom²⁷. No, čak ni Ćirković nije govorio o potpunoj okruženosti jer je, citirajući za potporu svojim stavovima Konstantina VII. Porfirogeneta i dajući mu težinu punoga autoriteta, morao uvažiti to što ovaj govori o hrvatskim županijama na granicama Bosne. I upravo tu Jelena Mrgić-Radojčić čini pravi iskorak i «srpsku nacionalnu stvar» odvodi korak dalje vrlo jednostavnim, ali, očima upućena čitatelja, neukim i trapavim postupkom. U svojim razmatranjima, naime, o pojedinim županijama autorica uvijek kreće od najstarijega spominjanja u vrelima, odustajući od toga načela samo u slučaju županije Plive, upravo one koju car-pisac iz 10. stoljeća smješta u todobnu Hrvatsku²⁸.

Umjesto daljega raščlanjivanja ostalih više ili manje sličnih metodoloških postupaka koji se oslanjaju na maticu tradicije moderne srpske historiografije²⁹, a koje od teksta Jelene Mrgić-Radojčić čine klasični uradak u okvirima te i takve tradicije, po duhu istovjetan onome njezina uzora, Siniše Mišića, upozorio bih na jedno generalno pravilo koje se iz svega može ocrtati. Vrijedi, naime, uočiti kako se apetit dijela srpskih povjesničara za prvotnim (povijesnim) teritorijem povećava s udaljenošću tih autora od diskursa koji prevladava u suvremenom svijetu. Tako Stevan Pavlović, povjesničar koji živi i djeluje u Engleskoj (pa ga je, susljedno tomu, teško i locirati u srpsku historiografiju), lakonski ustvrđuje kako se srpsko ime «proširilo na one (Slavene) koji su se naselili u dolinama i basenima južno od Dunava, između reka Bosne i Ibra»³⁰. Pri tomu Pavlović, a na to doista treba posebno upozoriti, ne tvrdi da su Srbi kompaktно naselili taj veliki prostor, već da se njihovo ime proširilo na pučanstvo tih krajeva, što je u punom skladu s današnjim stanjem znanja o ranosrednjovjekovnim etničkim zajednicama. Mnogo bliži tradiciji lokalnoga diskursa, Sima Ćirković, u knjizi namijenjenoj svjetskome tržištu i

izvorno objavljenoj kod uglednoga nakladnika Blackwell Publishing Ltd., ipak se ne može suzdržati da *područje naseljavanja* Srba znatno ne proširi, pa neodređeno govori o «srpskom plemenu u kraškim poljima između dinarskog masiva i jadranske obale», ali zato na priloženom zemljovidu svoju «Krštenu Srbiju» širi do Vrbasa i Cetine na zapad, odnosno Save na sjever i Jadrana na jug, prisiljen priznati da njegov omiljeni (i selektivno rabljeni) autoritet, Konstantin VII. Porfirogenet, izriječom u Hrvatsku smješta županije Plivu, Livno i Imotu (Imotski)³¹. Valja pripomenuti - Ćirković zna da će knjiga biti prikazivana i da će to raditi netko s minimumom potrebnoga znanja, pa zato iskazuje neku vrst samokontrole i mašti pušta na volju tek tamo gdje sačuvana vrela ne daju izravnih protudokaza za njegove tvrdnje. U knjizi lokalnoga domašaja i namijenjenoj domaćoj publici koju treba još jednom uvjeriti da su područja na kojima danas žive Srbi «oduvek» bila «njihova», Jeleni Mrgić-Radojčić više ništa ne stoji na putu proizvoljnoga zamišljanja povijesti. Misaona se podloga njezina pothvata, uz malo karikiranja, može ocrtati ovako: tko bi se od Srba usudio negativno reagirati na autoričina dostignuća u povijesnom osvajanju prostora za te iste Srbe, a ako netko drugi i reagira, to ionako nije važno jer će to biti automatski denuncirano kao «antisrpska rabota» i dio šire antisrpske zavjere.

Krećući se dakle u ovakvome diskursu, koji gotovo da ni u čemu ne korespondira s modernom historiografijom, autori poput S. Ćirkovića i J. Mrgić-Radojčić (ali i cijele škole koja se kroz njihovo djelovanje uporno reproducira) više nalikuju klasičnome nacionalistu, kako ga opisuje Anthony Smith, nego profesionalnome povjesničaru³². Uspoređujući nacionalista s arheologom, Smith, naime, zaključuje da on «smješta (ipak ne treba zaboraviti: zamišljenu – op. M.A.) zajednicu u njezino povijesno vrijeme te na taj način stvara simboličku i kognitivnu osnovicu za tu zajednicu», odnosno «fiksira i smješta zajednicu u prostor»³³. To definiranje vremenskoga i prostornoga okvira zajednice dobiva, međutim, na težini uzmu li se u obzir vrlo određene okolnosti – onaj dio srpske historiografije o kojemu se ovdje govori to radi, vjerojatno, instinktivno i unutar *habitusa* «nacionalnih delatnika», koji definira cijeli jedan «društveni mentalni krajolik». Pojam *habitusa* ovdje rabim u značenju koje mu pridaje Pierre Bourdieu, prema kojemu je to (ponešto pojednostavljeno): samoregulatorni sklop u ljudski um duboko usađenih predispozicija koji omogućuje, s jedne strane, valoriziranje i interioriziranje iskustva, a s druge strane i na temelju toga, reguliranu improvizaciju u djelovanju, u skladu sa zahtjevima objektivnih mogućnosti toga djelovanja³⁴. Masovna reprodukcija dijelom

tipiziranoga *habitusa*, kroz proces sekundarne socijalizacije (obrazovanja), stvara «mentalne društvene krajolike» unutar određenih društvenih grupa (primjerice: «srpski povjesničar – nacionalni delatnik») koji onda određuju mogućnosti i dosege pojedinčeve percepcije i obrade prikupljenih informacija³⁵. U takvu kontekstu moguće je pretpostaviti da, primjerice, Siniša Mišić i Jelena Mrgić-Radojčić (i njihovi recenzenti) uopće «nisu vidjeli», odnosno da su nesvjesno ignorirali ili smatrali nevažnim informacije koje proturječe njihovim «otkrićima» i stavovima koji iz tih «otkrića» proizlaze. Istodobno se to, međutim, događa u očekivanju trenutka u kojemu će biti moguće ostvariti zamisao o izdvajanju Republike Srpske iz Bosne i Hercegovine. Nije teško naslutiti da će taj trenutak, u mašti «nacionalnoga delatnika», onda otvoriti *grand finale* nacionalne povijesti, obnovu «zlatnoga doba» kroz rekonstrukciju prvotne zajednice i vraćanje (zamišljenim) korijenima. Pri svemu ovome, na razini svjesnoga artikuliranja stavova za koje se predmnijeva da će u širem okruženju biti prihvaćeni, S. Ćirković smatra da «razdvojenim delovima srpskog naroda ne predstoje 'borbe za oslobođenje i ujedinjenje', već zadatak da obnove pokidane veze sa susedima, evropskom i svetskom zajednicom, da povrate sposobnost recepcije onoga što se u savremenom svetu stvara za dobro i napredak ljudskog roda». Koliko je to u suprotnosti sa stvarnim ponašanjem i diskursom (namijenjenim domaćoj uporabi) - kojemu su sastavni dijelovi: potpis, 1991. godine, na peticiju za obustavu bombardiranja Dubrovnika (ali ne i ostalih hrvatskih gradova, jer je Dubrovnik «važan i za Srbe i za Hrvate», dok su ostali gradovi važni, valjda, samo za Hrvate); izričaj «bivša jugoslovenska republika Bosna i Hercegovina» u tekstu iz 1998. godine; konačno, produciranje, kroz cijelo to vrijeme, «povjesničara» kakvi su Siniša Mišić i Jelena Mrgić-Radojčić (oboje s ponosom ističu udjel S. Ćirkovića u svome znanstvenom formiranju, u oba slučaja on je doista bio član povjerenstva pred kojim su branili svoje radnje a potom i recenzent njihovih knjiga) - ostaje na prosudbu samome autoru³⁶.

Put od ovakvoga «znanja» koje stvara akademski «nacionalni delatnik» do javnoga diskursa previše je složen da bi ga se ovdje detaljnije razlagalo, pa je dovoljno naznačiti da je to «znanje» stvarna podloga, «simbolička i kognitivna osnovica» toga diskursa. To praktično znači da je, posredovano i pojednostavljeno (marom publicista, novinara, pisaca udžbenika te nastavnika i profesora povijesti u osnovnim i srednjim školama) za odašiljanje kroz medije komunikacije koji podrazumijevaju publiku masovniju od čitatelja magistarskih i doktorskih radnji, to «znanje» uključeno u predodžbu

o Republici Srpskoj kao izvornoj i «vekovnoj srpskoj zemlji». Ono osigurava, na prvi pogled nerazumljivo pa i zaprepašujuće, masovno prihvaćanje i usvajanje zemljopisnoga naziva koji se niotkuda pojavio 1992. godine, u trenutku kad je cijela jedna društvena (jugoslavenska) zbilja, građena, dograđivana i prepravljana preko sedamdeset godina odjednom nestala³⁷. No, istini za volju valja svakako primijetiti da se to «znanje» ne ukorjenjuje tako lako. Dva primjera iz neposredne komunikacije to, na anegdotalnoj razini, mogu kako tako ilustrirati. Novinar jedne televizijske postaje iz Banje Luke, čijom sam dobrotom i došao u posjed knjige Jelene Mrgić-Radojčić, u razgovoru o toj knjizi svoj je komentar ograničio na stav: «jesmo Srbi i to je (Republika Srpska) naše, no ipak ne možemo baš toliko iskrivljavati povijest». Primjer drugi: student kojemu predajem u Zagrebu, a koji je stjecajem okolnosti slušao predavanja već spominjanoga Milana Vasića na jednoj visokoškolskoj instituciji u Banjoj Luci, pripovijedao mi je kako je profesor stalno na predavanjima upozoravao studente da «ovi novi» historičari «izmišljaju povijest» u novom (hiper)nacionalnom ključu. Uzimajući u obzir mogućnost da je sve to bilo izrečeno u razgovoru koji se, s ne-pripadnikom zajednice, vodi drugačije no u dnevnoj komunikaciji (nacionalno) homogenoga okruženja, ipak se jasno dadu razaznati dvojbe i pukotine u naoko monolitnoj novoj slici realnosti i načinu na koji je ona povijesno generirana.

Bilo bi krajnje pogrešno kad bi čitatelj pomislio da se sve rečeno odnosi isključivo na Srbe i cijelu srpsku historiografiju. S jedne strane, nedvojbeno nisu svi srpski profesionalni (akademski) povjesničari istodobno «nacionalni delatnici» na način koji je upravo ocrtan. Bilo kakav pokušaj kvantifikacije u tome smislu bio bi, bez detaljnih i pouzdanih istraživanja, potpuni promašaj. S druge strane, nacionalni se «radnici» i «djelatnici» lako mogu raspoznati i među hrvatskim i bošnjačko-muslimanskim povjesničarima. Poznajući relativno dobro samo aktualnu hrvatsku historiografiju³⁸, mogu zaključiti da se takav *habitus* sve više smatra neprihvatljivim i nelegitimnim te izaziva zazor i podrazumijeva stanovitu mjeru isključivanja, utemeljenoga na profesionalnoj etici a ne na iz političke sfere dobivenim «direktivama» (iako ni ovo drugo ne treba još posve isključiti). U BiH, međutim, koliko se može nazrijeti iz položaja «vanjskoga» promatrača, diskurs profesionalnih (akademskih) povjesničara još je uvijek, pod utjecajem širih društvenih i političkih prilika, pretežito u registru nacionalnog (nacionalističkog). U tome ključu svakako valja tumačiti pozadinu (većega dijela) prakse skraćivanje naziva Bosna i Hercegovina u Bosna, od čega sam i pošao, kao izraz bošnjačko-muslimanskog nacionalističkoga diskursa koji je od

početka 90-ih izišao iz faze uporabe «strategije slabih» te, bar na jednom dijelu teritorija BiH, postao dominantan, a time i mnogo agresivniji³⁹. Takvo je skraćivanje i inzistiranje na njemu u javnom diskursu, kad ima naznačenu pozadinu, posve jednako uporabi pojma Srpska jer iskazuje želju za dominacijom i što je moguće većom monopolizacijom društvene moći, što se onda obrazlaže historijskom argumentacijom i zahtjevom za tobože «normalnom zemljom». Na prvi se pogled može činiti da zahtjevi za «jedinstvenom i normalnom zemljom», što podrazumijeva odricanje legitimacije nacionalnom (nacionalističkom) diskursu Hrvata i Srba, a koji dolaze iz bošnjačko-muslimanske političke i intelektualne elite, ciljaju na isto ono o čemu govore međunarodni čimbenici. Usporedi li se, naime, ono što sam kao određenje djelovanje tih međunarodnih čimbenika ilustrirao riječima M. Pricea o želji za stvaranjem «bosanskog nacionalnog (državnog) identiteta», doista se čini da je to isto. No, bošnjačko-muslimanski diskurs podrazumijeva dominaciju, uobličenu u zamisao o «temeljnem narodu» koji je osnovica države i identiteta koji iz nje proizlazi (pa su susljedno tomu i pripadnici toga naroda glavni korisnik blagodati koje ta država pruža), a ideja o jedinstvenom «nacionalnom (državnom) identitetu» ukotvljena je u zasade liberalne demokratske političke kulture s težištem na pravu pojedinca, čija bi europska dopunjena inačica trebala biti ideja «konsocijacijske demokracije»⁴⁰. Ovako ocrtana površna sličnost ciljeva stvara u razdoblju nakon 1995. godine atmosferu u kojoj su krugovi bošnjačko-muslimanske političke elite, i to onoga njezina nacionalističkog segmenta, glavni saveznik međunarodnih čimbenika. No, to je savezništvo krhko i na dulju stazu neodrživo, zbog temeljnih ideoloških razlika. Čini se da je ovdje moguće zazvati primjer isto tako krhkog i neodrživog savezništva tih istih nacionalističkih krugova i međunarodne mreže islamskih terorista (izvrsno prikazano u već spominjanoj knjizi E. Kohlmann), za koje je nacionalizam, makar on bio dijelom utemeljen i na islamu, jednostavno neprihvatljiv. Ostaje kao nepoznanica samo to do kada će to krhko i nestabilno savezništvo trajati.

*

Ako je učestalo skraćivanje naziva Bosna i Hercegovina u Bosna u javnom diskursu rezultat promjena društvene atmosfere, odnosno sve agresivnijega nastupa bošnjačko-muslimanskoga nacionalizma, ostaje vidjeti tko su i zašto «branitelji» punoga naziva zemlje. Osim maloga broja onih koji se drže ustaljenih normi slijedom mentalne inercije i nemogućnosti brze prilagodbe, a u situaciji u kojoj (sve do ovoga trenutka) srpski nacionalisti uz Republiku Srpsku ne

žele ni čuti za Bosnu i Hercegovinu⁴¹, službeni je naziv zemlje dobio zagovornike na posve neočekivanoj strani. Naime, kao što u sklopu strategija za ostvarenje svojih ciljeva primjenu liberalnih prava pojedinca traže najžešći bošnjačko-muslimanski nacionalisti (a pridružuju im se, čak, i klasični islamisti), tako je službeni naziv BiH postao uporište otpora hrvatskog nacionalističkog diskursa. To je o veliki «ideološki preokret», u objašnjenju kojega valja poći od toga da je početkom 90-ih godina prošloga stoljeća, a potom i tijekom rata u prvoj polovici toga desetljeća, taj nacionalistički diskurs (oslonjen i na prilike u susjednoj Hrvatskoj) prošao kroz agresivnu fazu, obilježenu učestalom uporabom naziva Hercegovina. U vrijeme kada je trodjelna (umjesto dvodijelne, koja je naknadno provedena) podjela BiH izgledala vrlo realnom opcijom⁴², taj je zemljopisni naziv, s tradicionalnim uporištem u hrvatskome diskursu, trebao «pokriti» hrvatski udio u budućoj podjeli.

No, potkraj 90-ih i početkom 21. stoljeća bitno se mijenja ukupna politička ali i društvena atmosfera, što se ponajprije odnosi na izrazito sužavanje prostora za nacionalistički diskurs u Hrvatskoj. Uz to dolazi i pritisak «međunarodnih čimbenika», koji prateći «liniju najmanjega otpora» svoju učinkovitost u suzbijanju «etničke lojalnosti» dokazuju rezultatima postignutim upravo u hrvatskom miljeu kao najslabijem. Konačno, u projekciji budućih scenarija vrlo se realnom, pogotovu u svjetlu svega što je dosad rečeno o reprodukciji srpskoga nacionalističkog diskursa, čini mogućnost da, nakon provedenoga referenduma o odcjepljenju Republike Srpske, današnja Federacija Bosne i Hercegovine (eventualno čak i kao «Bosna») postane nacionalna (to jest «normalna») država Bošnjaka-muslimana. U tome bi slučaju Hrvati, od «konstitutivnoga elementa» s bar nekim mehanizmima zaštite kolektivnih prava, bili svedeni na kategoriju nacionalne manjine bez bilo kakvih mehanizama zaštite tih istih prava. Nedvojbeno vrlo omiljena i vrlo crna projekcija budućnosti hrvatskih nacionalista (ali ne samo njih), ovakav je scenarij stvarno tek jedan od realno (vrlo) mogućih. Izvodeći ga do krajnjih konzekvencija, moguće je pretpostaviti da bi od četiri moguće opcije koje se, prema razlaganju Willa Kymlickae, otvaraju u ovakvim situacijama⁴³, hrvatska politička elita mogla odlučiti za dvije – na jednoj bi strani došlo do masovnoga iseljavanja iz sadašnjih hrvatskih enklava (Žepče, Lašvanska dolina, Kiseljak itd.) u Hrvatsku i dalje u treće zemlje, na drugoj strani kompaktna područja naseljena Hrvatima, a na granicama s Hrvatskom (Hercegovina i Posavina), tražila bi teritorijalnu autonomiju, koja bi u sljedećoj fazi mogla okončati odcjepljenjem i pripajanjem Hrvatskoj.

Da bi se, međutim, dobila stvarna perspektiva mogućih pravaca razvoja prilika, može se ovdje ocrtati, na prvi pogled, nevjerovatan, iako stvarno (u nedostatku čvrstih činjeničnih pokazatelja) realističan alternativni scenarij bosanskohercegovačke verzije «konsocijacijske demokracije». Naime, u projekciji se budućnosti valja osloniti i na one rezultate rata koji još nisu dobili snagu službene potvrde, ali su pozornom promatraču jasno vidljivi. Jedan od takvih jest i izrazita promjena demografskih trendova, koji su svojedobno i bili jedan od najvažnijih «pozadinskih» razloga za izbijanje rata. Ta se promjena demografskih trendova zrcali u činjenici da je prekinut izraziti trend rasta bošnjačko-muslimanske populacije, kao što su i realni brojevi pokazatelji udjela pojedinih nacionalnih skupina u ukupnoj populaciji bitno promijenjeni. U početku rata nesuzbijano, a kasnije gotovo posve nekontrolirano nasilje na područjima koje su okupirale (nove) srpske vlasti, rezultiralo je etničkim čišćenjem koje je bošnjačko-muslimansku populaciju iz istočne i zapadne Bosne, odnosno istočne Hercegovine, usmjerilo podjednako prema, uglavnom, gradskim naseljima središnjih dijelova BiH, s jedne, i zapadnoeuropskim zemljama i USA, s druge strane (ostatak Bošnjaka-muslimana iz dijela Hercegovine krenuo je istim putem nešto kasnije, pod teretom hrvatskoga nasilja). To je nasilje pokrenulo i hrvatsku populaciju zapadne Bosne i usmjerilo je, opet podjednako, na teritorij Republike Hrvatske i u treće zemlje, da bi naknadno, od sredine 1993. godine, nasilje na teritorijima pod kontrolom vlasti iz Sarajeva također pokrenulo hrvatsku populaciju iz središnjih dijelova Bosne (taj je val jednim dijelom zaustavljen u Hercegovini, jednim se dijelom prelio u Hrvatsku, a dio je tih ljudi završio u trećim zemljama – brojevi su ovdje još uvijek potpuna nepoznanica). Posebice se, međutim, važnim u demografskim trendovima i s time u svezi u projekcijama budućnosti čine rezultati etničkoga čišćenja Bošnjaka-muslimana. S jedne je strane, naime, masovni odlazak u zapadnoeuropske zemlje i USA u kratkome vremenu stvorio relativno veliku dijasporu, koja već danas prihvaća i daje logističku potporu novome valu emigranata što BiH sada napuštaju zbog ekonomskih razloga. S druge strane, premještanjem ruralne populacije iz istočne, i nešto manjim dijelom, iz zapadne Bosne u gradska naselja mijenjaju se stubokom i kulturne navike, između ostaloga i one vezane uz biološku reprodukciju, odnosno broj djece u obitelji. Naime, na selu je svako dijete, čak i na kraju 20. stoljeća, još uvijek bilo gledano kao «par radnih ruku više», a u gradu se na svako novo dijete gleda kao na «usta više», pa se zbog toga znatno smanjuje broj djece po obitelji. Kumulativni se učinak svih tih promjena još uvijek ne može

preciznije prosuđivati, a to će biti moguće tek nakon što se na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine obavi popis pučanstva (u sklopu desetogodišnjih ciklusa popisa, ustaljenih za postojanja bivše Jugoslavije, popis je trebao biti obavljen još 2001. godine). Indikativno je, međutim, da otpor provođenju popisa dolazi iz bošnjačko-muslimanske političke elite, kojoj je, i s ograničenim podacima kojima raspolaže, posve jasno da o nekadašnjoj izrazitoj relativnoj većini (44 %) i eventualnom brzom dosizanju natpolovične većine u cijeloj BiH više nema ni govora. U tome sklopu valja sada uzeti u obzir da su i Srbi (možda ne od samoga početka rata) bili objekt nesmiljenoga nasilja (i opet, možda ne u istoj mjeri organiziranog, kao Bošnjaci-muslimani i Hrvati, ako ništa drugo već i zbog činjenice da druge dvije strane nisu kontrolirale teritorij i prilike na isti način) usmjerenoga na etničko čišćenje te su u velikom broju i napuštali krajeve u kojima su dotad živjeli, odlazeći u Republiku Srpsku, Srbiju, Crnu Goru, ali i u treće zemlje. Konačni je, pak, rezultat migracijskih i demografskih gibanja tijekom 90-ih za srpsku populaciju u BiH ipak bitno drugačiji. Jedan od važnih razloga jest i činjenica da se veliki broj Srba iz Hrvatske nakon 1995. godine našao upravo u Bosni i Hercegovini¹⁴⁴, što je svakako utjecalo na bitnu promjenu u ukupnome omjeru nacionalnih populacija. Drugim riječima, nikoga ne bi smjelo iznenaditi ako budući popis (pod uvjetom da bude proveden prije eventualnoga odcjepljenja Republike Srpske) pokaže mnogo ravnopravniji brojčani odnos Bošnjaka-muslimana i Srba u cijeloj Bosni i Hercegovini. Nova demografska stvarnost, kao rezultat rata, i golemi politički kapital u obliku Republike Srpske, mogu srpskoj političkoj eliti donijeti u budućnosti posve novi društveni položaj ovladavanja polugama moći toliko da bi čak presudno kontrolirali BiH kao cjelinu. U takvoj novoj perspektivi čak bi se i postupak odcjepljenja (s ujedinjenjem ili bez ujedinjenja s «maticom») toj istoj eliti mogao pokazati manje privlačnim od očuvanja stečenih položaja.

U ovako, dakle, promijenjenim uvjetima, koji otvaraju posve novi i široki spektar mogućih scenarija budućnosti, hrvatski se nacionalizam sve više utječe «strategiji slabih» i defanzivnim taktikama, u koje svakako valja smjestiti i inzistiranje na punome nazivu Bosne i Hercegovine. U sklopu tih defanzivnih taktika unutar suženih mogućnosti djelovanja sada se reljefnije pojavljuje i preciznije ocrtava vezivanje dijela hrvatske populacije u BiH za «hercegovački» identitet, u značenju koje bitno nadilazi samo regionalnu oznaku. Iako to vezivanje nije do sada uobličeno u cjeloviti povijesni narativ, njegovu se pojavu može pratiti još od početka 90-ih godina i vremena prisvajanja povijesnoga lika hercega Stjepana

Vukčića Kosače (tako je bivši «Dom kulture» u hrvatskome dijelu Mostara postao «Kosačin dom»). S time onda u svezi stoji i poziv na tradicije srednjovjekovne «Hercegovine» (u doba dok je Mostar funkcionirao kao potpuno podijeljeni grad njegov je hrvatski dio kao grb rabio srednjovjekovni grb Kosača, odnosno «Hercegovine»), ili u novije vrijeme na tradicije srednjovjekovne Humske zemlje. Stoga se čini uputnim ovdje bar ukratko naznačiti što je povijesna stvarnost pojmo-va Humska zemlja i Hercegovina.

O Humskoj zemlji, njezinim tradicijama i obliku identiteta koji se iz njih razvio već sam opširnije pisao⁴⁵, pa ću ovdje samo ponoviti najvažnije. Kao politički zasebna cjelina, doista ničim vezana uz suvremenu Bosnu, odnosno bosansku Banovinu, Humska je zemlja (u teritorijalnome je smislu taj pojam bitno drugačiji od današnje Hercegovine – on uključuje grubo ocrtan, u smjeru zapad – istok, područje od Vrulje i velikog zavoja rijeke Cetine do dubrovačkoga zaleđa, uključivo i Stolac, s obalnim pojasom do Pelješca; u smjeru jug – sjever Humska se zemlja prostirala od obale Jadrana do gornje Neretve i Konjica) funkcionirala kao kneževina sve do 1326. godine (za razdoblje za koje raspolažemo s potpunijim vijestima iz vrela, što znači od polovice 12. stoljeća nadalje, zna se da je knez priznavao seniorska prava ugarsko-hrvatskoga kralja, a kraće vrijeme u 13. stoljeću i srpskoga kralja). Nakon što je te godine tadašnji bosanski ban Stjepan IV. (iako je doista bio četvrti ban s tim imenom, u literaturu je ušao i do danas se održava kao Stjepan II.) osvojio zemlju, ona je formalno prestala biti samostalna kneževina ali je i nadalje, posve u skladu sa srednjovjekovnim shvaćanjima i načinom funkcioniranja srednjovjekovnih država, zadržala stanoviti oblik zasebnoga političkoga života i sve elemente prijašnjeg uređenja. To se ponajprije odnosi na vrst predstavničkoga tijela kojemu je najvažnija funkcija bila sudbena («humski stol»), a u kojemu se i nadalje postupalo po prije utvrđenoj, dakle tradicionalnoj proceduri («humsko pitanje»). Dio vladajuće elite vezao se, doduše, uz novoga vrhovnog vladara, no njegova je vlast trajala, bar u onome zapadnom dijelu zemlje, na desnoj obali Neretve, samo nekih tridesetak godina. Godine 1356., naime, bosanski je ban bio prisiljen te krajeve predati ugarsko-hrvatskome kralju, pod čijom su vlašću i ostali sve do 1390. godine. Kroz to razdoblje tamo je ponovno uspostavljena funkcija lokalnoga glavarara, no ovaj put ne kao (polu)samostalnoga vladara, kneza, nego kao kraljeva izaslanika. Od 1390. godine Humska je zemlja ponovno pod vlašću bosanskoga kralja, ali pod izravnom upravom lokalne velikaške obitelji Jurjevića-Radivojevića. No, već od 1410. godine Humska se zemlja počinje uklapati u oblast pod vlašću

Sandalja Hranića Kosače, oblast koja će pod Sandaljevim sinovcem i nasljednikom, hercegom Stjepanom, početi sve više funkcionirati kao gotovo samostalni politički organizam. U teritorijalnome je smislu hercegovina oblast, u sredini 15. stoljeća kada je posve izgrađena kao administrativna kolijevka buduće Hercegovine, daleko nadilazila Humsku zemlju i uključivala je, u određenim trenucima, teritorij od Omiša na zapadu, do gornjega i srednjeg Podrinja, pa čak i dijelove Zete, na istoku.

Pa ipak, još je početkom 50-ih godina 15. stoljeća hercegov sin Vlatko, tijekom pobune protiv oca, mogao izgraditi svoju bazu i uporište među humskim plemićima, koje je mobilizirao i na svoju stranu dobio upravo pozivom na humsku zasebnost. Osim naznačenih tradicionalnih oblika «zajedničkoga djelovanja», koji su tvorili institucionalnu mrežu kroz koju se reproducirao identitet humskoga plemstva te su time bili jedan od temelja na kojima se mogla ostvariti relativno masovna politička mobilizacija, valja svakako naznačiti da je taj identitet već u 14. stoljeću imao i snažno uporište i potporu u diskurzivnoj pismenosti. Naime, u vrijeme kad je zapadni dio zemlje bio pod izravnom vlašću ugarsko-hrvatskoga kralja, odnosno pod upravom njegova izaslanika u 60-im godinama 14. stoljeća, u istočnome je dijelu zemlje uobličena, u okolnostima razmatranje kojih bi ovdje bilo preopširno, i jedna «Humaska kronika», koja je posve sigurno u kasnijim vremenima bila čvrsto uporište zasebnoga identiteta lokalnog vladajućeg sloja. Ona, nažalost, nije sačuvana u izvornome obliku, ali su zato i njezin sadržaj, pa i cjeloviti narativ, posvećen *humskim gospodarima*, raspoznatljivi u onome što je iz nje ekscerpirao i u svoje djelo *Kraljevstvo Slavena* uključio dubrovački historik 17. stoljeća, Mavro Orbini⁴⁶. Taj, dakle, i takav identitet, duboko ukotvljen u oblicima «zajedničkoga djelovanja» i iz njega izvedenoj solidarnosti, s jedne strane, i u diskurzivnoj pismenosti, kroz koju se producirala trajna slika zajednice, s druge strane, širio se i čuvao i u dubini društva te funkcionirao i kao motivacijski čimbenik stvarnoga djelovanja. Širenje, pak, u dubinu društva najbolje potvrđuje činjenica da su se doseljenici iz Humske zemlje u dalmatinske gradove (Split, Trogir, Šibenik, Zadar) u svim prigodama, bez obzira na status i položaj, tijekom 14. i 15. stoljeća dosljedno identificirali upravo tako – bili su podrijetlom, ili su dolazili iz Humske zemlje (Comsqua semia). S druge se strane samo u jednome slučaju, zabilježenom u Splitu 1454. godine, dogodilo da se osoba identificira na način da dolazi iz «kneštva hercega Stjepana bosanskoga»⁴⁷. Svoju oblast ni sam herceg nije izjednačavao s Humskom zemljom, pa je i kod stvaranja svoje herceške titule vrlo znakovito dvojio koji će teritorijalni sadržaj

toj tituli dati. Podrobna su i pouzdana istraživanja S. Ćirkovića⁴⁸, naime, pokazala da je Stjepan Vukčić Kosača sam sebi «dodijelio» titulu hercega, ugledajući se ponajprije na «splitskoga hercega» Hrvoja Vukčića Hrvatinića, pa je čak i pokušao u Mlecima dobiti upravo takav naslov. U prvo je vrijeme, međutim, sam svoju novu titulu vezao uz Humsku zemlju, pa se u prvim mjesecima nazivao «herceg humski i primorski». Brzo je to, ipak, promijenio i počeo se nadalje nazivati «hercegom od sv. Sabe», referirajući se, u komunikaciji s vanjskim svijetom, na činjenicu da se radi o «svetitelju koji čini velika čuda», a čiji se grob, u manastiru Mileševi, nalazio na području kojim je vladao i upravljao. Je li se, i ako jest, koliko u komunikaciji na domaćem planu s ovakvim definiranjem titule oslanjao i na tradicije Nemanjića i na taj način pokušao mobilizirati one svoje podanike kod kojih se čuvala uspomena na vlast te vladarske loze, kako to tumači Ćirković, ne može se sa sigurnošću utvrditi. Indikativno je, međutim, da je njegov podanik Vladić Ratković 1454. godine ipak o njemu govorio kao o bosanskome «duki» (hercegu), pa gledano upravo iz toga kuta ne bi ni trebalo čuditi što se identifikacija s njegovom oblašću nije uspjela ukorijeniti sve do otomanskih osvajanja ovih krajeva 70-ih i 80-ih godina 15. stoljeća.

Iz svega se rečenoga može jasno razabrati da je humski identitet tipično srednjovjekovni oblik identiteta, oslonjeno na političku tvorbu izraslu iz okvira jedne ranosrednjovjekovne etničke zajednice («Humljani»), a koji je u uvjetima otomanske okupacije, s nestankom stare društvene elite i bez oslonca na društvenu realnost kroz koju bi se reproducirao, bio osuđen na odumiranje i nestajanje. Njegovi nositelji, oni koji su se sastajali na «humskom stolu» i pozivali se na «humске» tradicije, ili su stradali u sukobima, ili se iselili, ili na, dulji rok, prihvatili novi identitetski okvir kroz proces islamizacije. Koliko su ovi posljednji, među starim muslimanima ozloglašeni kao «poturi»⁴⁹, dugo održavali stare srednjovjekovne uspomene teško je i naslutiti, no ne čini se teško zaključiti da je već četvrtoj ili petoj generaciji nasljednika nekadašnjega «humskog plemića» identitet njihova dalekog pretka nešto stvarno mogao značiti. Indikativna je u tome pravcu činjenica da je spomenuta «Humška kronika» sačuvana u Dubrovniku, a ne tamo gdje je nastala i gdje se, zapravo, stvarno čitala i rabila. Nastanak, pak, Hercegovine i uobličavanje novoga oblika, sada regionalnoga, identiteta nisu više, kao ni u slučaju Donjih Kraja i Bosanske Krajine, imali nikakve veze s Humskom zemljom i njezinim tradicijama. Čak i kada se 1454. godine Vladić Ratković identificirao kao osoba koja dolazi iz hercegovе «državine» ta je formulacija

(«kneštvo hercega Stjepana» - *comitatus duce Stephani*) u obliku koji, po svemu sudeći, prilično precizno zrcali ono što je Vladić stvarno izgovorio, bila daleko od bilo kakve zamisli o «hercegovoј zemlji – Hercegovini».

Taj, pak, posve novi oblik zemljopisnoga naziva – Hercegovina – svoj korijen ima u sustavu teritorijalno-upravnog i vojnog uređenja Otomanskoga Carstva. U prvo vrijeme nakon osvajanja, naime, otomansko se uređenje oslanjalo na zatečeni sustav vlasničkih odnosa i iz njega izvedenih upravnih podjela, pa su tako 60-ih godina 15. stoljeća nekadašnji velikaški posjedi Pavlovića, Kovačevića, ali i hercega Stjepana, funkcionirali kao upravna područja novoutemeljenoga otomanskog bosanskog sandžaka, u nazivima kojih se još uvijek čuvala uspomena na nekadašnje «gospodare» («vilajet Pavli» – «zemlja Pavlovića», «vilajet Kovač» – «zemlja Kovačevića», «vilajet Hersek» – «zemlja hercegovina»)⁵⁰.

S učvršćivanjem nove vlasti mijenjala se i novim potrebama prilagođavala i teritorijalna vojna i upravna podjela. Budući da je ključna funkcija Otomanskoga Carstva u vrijeme uspona njegove moći, a u tome se slažu i stariji i noviji autoriteti⁵¹, bilo širenje «zemlje islama» (*dar al-Islam*) na račun «zemlje rata» (*dar al-Harb*), koje se moglo ostvariti samo osloncem na vojnu silu, onda je i teritorijalna vojna organizacija bila ključ za upravnu organizaciju. U takvu sustavu najvažnija je uloga pripadala velikim postrojbama profesionalnih konjanika, koje su u ratni pohod kretale pod istim simbolom, stijegom («sandžak») koji je njihov zapovjednik dobio od sultana. Ti su profesionalni konjanici za svoju službu uživali zemljišne posjede i nazivali su se «spahije», a njihov je zapovjednik nosio titulu «bega». Teritorij s kojega su mobilizirane te velike postrojbe, i na kojem su bili raspoređeni posjedi «spahija», pripadao je i pod mirnodopsku izvršnu vlast toga istog bega i nazivao se, po simbolu rabljenom za identifikaciju u borbenom poretku, «sandžak», iz čega se izvodila i puna zapovjednikova titula – «sandžak-beg». No, poslove su civilne uprave, po načelima islamskoga vjerskog prava, «šerijata», u stvarnosti otpravljali suci, «kadije». Teritorij se pod ingerencijama pojedinoga «kadije», «kadiluk», poklapao s teritorijem na kojemu su regrutirani pripadnici manjih sastavnih dijelova velike postrojbe, «arpalukom» («vilajetom»), pa je na taj način održavan paralelizam vojne i administrativno-upravne teritorijalne organizacije. Širenjem područja pod sultanovom vlašću širila se i dopunjavala mreža teritorijalne organizacije, stvaranjem i uređenjem novih «sandžaka», i unutar njih «arpaluka/vilajeta» i «kadiluka». Već 1470. godine, nakon osvajanja velikoga dijela posjeda hercega Stjepana, od

nekadašnje sastavne jedinice bosanskoga «sandžaka» (čija se prvotna organizacija oslanjala na zatečeno Bosansko Kraljevstvo), «vilajeta Hersek» («hercegove zemlje»), organiziran je novi «sandžak». U svome je nazivu taj novi «sandžak» sačuvao uspomenu na način na koji je nastajao, pa se tako danas u prijevodu s arapskoga i naziva Hercegovinom, a izravno se oslanjanje na tradicije nekadašnjih hercegovih posjeda zrcali u dosegu njegova teritorijalnoga širenja. Naime, novi se «sandžak» teritorijalno širio još nekih dvadesetak godina, dok turska osvajanja nisu počela obuhvaćati i dijelove srednjovjekovnog Hrvatskog Kraljevstva, od kojih je onda obrazovan novi «sandžak», pod imenom «kliški».

No, otomanski «sandžaci» ni izdaleka nisu mogli pružiti realan i čvrst društveni okvir identifikacije, tim prije što su važnost imali ponajprije za vojničku klasu. Sudjelovanje u pohodima pod zapovjedništvom jednoga «sandžak-bega», kao i obavljanje različitih poslova za njegov račun na teritoriju «sandžaka» u vrijeme mira, stvarali su doduše mehanizme «zajedničkoga djelovanja» kroz relativno gustu mrežu društvenih interakcija, iz čega su proizlazili solidarnost i međusobna lojalnost, ali samo u sklopu vojničke klase. No, ta vojnička klasa, bar u početku, nije raspolagala nasljednim posjedima te nije bila vezana uz određeni teritorij. Uz to su se i «sandžak-begovi» često smjenjivali, pa ni oni nisu mogli postati fokus lojalnosti i narativa koji bi u svijest utiskivali trajnu sliku zajednice, kako je to svojedobno bilo s nasljednim «gospodarima» u srednjovjekovnom dobu. S druge strane, otomansko je Carstvo kao teokratska (islamska) država kod svojih podanika, već na razini *millets*koga uređenja, u prvi plan izvlačilo vjersku pripadnost⁵². O njoj su uvelike ovisili društveni status i mogućnosti društvene promocije, pa je i to zacijelo otežavalo oblikovanje bilo kakva drugog identiteta.

Dakako da su u ovako postavljenoj slici vrijeme i dinamika društvenih gibanja unosili promjene, počevši od procesa islamizacije, preko ustanovljavanja stalnih, nasljednih posjeda «spahija», punoga usvajanja novih oblika pisane kulture, do pomicanja granica i njihova konačnoga fiksiranja na kraju 17. stoljeća. Kroz sukobe na granici Carstva u 17. stoljeću oblikovani su konačno i narativi koji su, bilo u formi usmene tradicije, bilo u formi diskurzivne pismenosti, trajnije fiksirali društvene zajednice stvorene kroz razne oblike interakcije. Vrijedi u tome kontekstu ovdje svakako, bar nuzgredno, pripomenuti da je proces oblikovanja otomanskoga sandžaka Hercegovine do sredine 18. stoljeća dobio i kršćansku pripovjednu verziju, zabilježenu u pisanom obliku prvi put u djelu *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga*, koje je

u Mlecima 1747. tiskao franjevac Filip Grabovac. U nastojanju da ocrta povijesne narative, ili kako on sam kaže «izod i početak», raznih suvremenih etničkih zajednica i političkih tvorbi, Grabovac je jednu stranicu svoga djela posvetio i Hercegovini. Objasnio je da je to nekadašnja «Gornja Dalmacija» koja «se je držala Šervijom», a kasnije je nazvana «banovina Santo Šaba», a «od bana Stipana ercega prozva se Ercegovina eto i danas» nosi to ime. Grabovac je znao i da je «ban Stipan erceg» pripadao kući Kosača, no kako je došao do toga da je ta «kuća» vladala «Ercegovinom» od 1317. godine već nije posve jasno⁵³. Učeni je fratar (bio je zapravo kapelan hrvatskih postrojbi u službi Republike) znanje prikupljeno u mletačkim knjižnicama nastojao pretočiti u pučki diskurs te na taj način stvoriti koordinate u koje je valjalo uklopiti i njegove «Rvate» i naći njihovo mjesto u sklopu ukupne ljudske povijesti. Za njega, dakle, ako je za Humsku zemlju i znao (kao što vjerojatno preko Orbinija i jest), ona više nije bila važna i relevantna. Njegovo razmatranje, međutim, jasno prenosi težište s otomanskoga «sandžaka» na tradicije srednjovjekovnoga kršćanskoga «gospodara» te time «prisvaja» i u dimenziju kršćanske tradicije prenosi «izod i početak» otomanske teritorijalno-upravne jedinice. No, vjerska podijeljenost i primarna lojalnost *milletu*, koja se zorno očituje i u ovome postupku «prisvajanja» memorije i na njoj izgrađene tradicije, onemogućili su potpuno sklapanje regionalnih identiteta koji bi nadilazili vjerske suprotnosti. Konačni učinak tih složenih procesa očituje se u prvoj polovici 19. stoljeća kad ta regionalna pripadnost dobiva na težini u odnosima unutar vjerskih, (proto)nacionalnih zajednica. Tako se u sklopu bune Husein-kapetana Gradašćevića, hercegovački begovi pod vodstvom Ali-paše Rizvanbegovića sukobljavaju s bosanskim begovima, ostajući na strani središnje vlasti (za nagradu ta vlast stvara 1833. godine posebni hercegovački pašaluk), a franjevci se hercegovačkoga podrijetla (oko 1845. godine) «odiljuju» i «odcipljuju» od Bosne Srebrne.

Na ovome mjestu valja svakako primijetiti – prema verzijama prošlosti konstruiranim tijekom posljednjih sto pedeset godina, u doba otomanske vlasti praktično nije postojala društvena komunikacija preko granica vjerskih skupina, *milleta*, pa se tako ni u sukobu bosanskih i hercegovačkih begova s jedne strane, a bosanskih i hercegovačkih franjevac s druge strane, ne traže eventualne veze i međusobni utjecaji⁵⁴. Pri tomu treba i posebice upozoriti da su, poglavito, hrvatska i srpska verzija povijesti razdoblja od kraja 15. do sredine 19. stoljeća rezultat naknadnoga pokušaja skidanja «orijentalne mrlje» s vlastite prošlosti, pokušaja koji je slovenski antropolog Božidar Jezernik usporedio s pokušajem

(crnputih) Afroamerikanaca da umivanjem uklone boju svoga lica⁵⁵. To uklanjanje svakoga traga otomanskoga utjecaja, pa onda i komunikacije i interakcije s «mrskim okupatorom», kako se na Otomansko Carstvo počelo gledati sredinom 19. stoljeća, posljedica je, kako to zorno dokazuje Jezernik, utjecaja koji su dolazili s europskoga zapada u to doba. Ti su utjecaji dolazili u obliku shvaćanja prenesenih iz «razvijenoga svijeta», a koja su u 19. stoljeću «Turke» i sve «otomansko» potpuno «orijentalizirali» i predstavljali u negativnom svjetlu. Sukladno, pak, tomu nastojalo se u krajevima iz kojih se otomansko Carstvo povlačilo što prije ukloniti njegove tragove. Na isti se način i iz kolektivne memorije, kroz povijesne i (para)povijesne raščlambe, uklanjalo sve ono što je govorilo o normalnim odnosima pa i suradnji u okolnostima koje su to zahtijevale. U toj je, pak, memoriji ostavljano ono što je govorilo o tlačenju, nepravdama, herojskom otporu (često zapravo običnom odmetništvu, a katkad čak i banditizmu) i sukobima⁵⁶. Kada je, međutim, izgledalo da je posao «čišćenja» gotovo priveden kraju, diskurs se u «razvijenom svijetu», u skladu s tamošnjim širim društvenim prilikama stubokom promijenio. Sada su se potomci onih koji su govorili o «orijentalnoj nakaznosti» (i time izazivali potrebu uklanjanja tragova te «nakaznosti» da bi se nova, netom «oslobođena» društva mogla prisposodobiti zapadnim normama) počeli čudom čuditi i zgražati nad tim što su u krajevima u kojima je vladao sultan uklonjeni (gotovo) svi (vidljivi) tragovi otomanske civilizacije.

Odbacujući, dakle, crno-bijelu paradigmu povijesnoga gibanja valja svakako uočiti da podizanja širokobriježkoga samostana, pa ni susljedne hercegovačke franjevačke provincije, ne bi bilo bez nekog oblika suradnje lokalnih muslimana. Je li pri tomu glavnu ulogu igrao novac, ili su u igri bili i politički ulozi (pašaluk Hercegovina morao je biti svakako institucionalno dograđen i za katolički *millet*), ili je, po svemu sudeći, bilo i jednoga i drugog, teško će se jasno utvrditi. Bilo kako bilo, taj je oblik suradnje elite dviju zajednica, zacijelo ne i prvi i jedini, mogao u drugačijim uvjetima generirati posve drugačiji sklop odnosa. Njegov je, međutim, ishod odredila činjenica da je upravo u ovo vrijeme u susjednim područjima u punom zamahu bio kulturni preporod, kojim se postavljao temelj za izgradnju modernih nacionalnih zajednica na širem području srednjoistočne i jugoistočne Europe. Konstrukcija modernih nacija sa svoje je strane regionalne identitete starih multietničkih imperija potisnula u drugi plan društvene komunikacije, pa je tako i Hercegovina ostala tek regionalna odrednica, kojoj će se tijekom 20. stoljeća sve češće pridavati pejorativno značenje. Zašto je, pak, i kako stvorena takva slika, koju je

najpreciznije ocrtao engleski novinar i publicist Misha Glenny, ustvrdivši, u jednome inače prilično popularnome djelu, da je Hercegovina područje «gdje žive najprimitivniji ogranci srpskoga i hrvatskog plemena»⁵⁷, problem je koji zaslužuje puno više prostora no što ga može dobiti u ovom eseju.

Svodeći ono što je ovdje rečeno o Humskoj zemlji i Hercegovini valja svakako istaknuti da između ta dva pojma ne postoji organska veza, odnosno da je stvaranje otomanske Hercegovine podrazumijevalo prirodno odumiranje starijega humskoga identiteta, koji je jednostavno rečeno ostao društvena «suha grana». S druge strane, društvena konstrukcija otomanskoga «sandžaka» Hercegovine podrazumijevala je sve veću ulogu vjerske pripadnosti, što je uključivalo i potenciranje razlika temeljem kojih se ostvarivao različit pristup ograničenim raspoloživim resursima. To će, na dugi rok, praktično onemogućiti oblikovanje onakvoga kolektivnog identiteta kakav je kroz cijeli srednji vijek održavan u Humskoj zemlji. Kada su se, pak, u 19. stoljeću, iz okvira vjerskih skupina, počele na ovome području oblikovati moderne nacije, Hercegovina je, ponajprije zbog svoje vjerske heterogenosti, ostala nacionalna periferija. Pri tome je zadržala, zbog očuvanja ruralne strukture, i funkciju demografskoga bunara iz kojega su se biološki obnavljala razvijenija i već urbanizirana središnja nacionalna područja. S takvom prošlošću, i nakon masovnoga (prisilnoga) egzodusa i Bošnjaka-muslimana i Hrvata i Srba iz različitih dijelova onoga što se danas naziva Hercegovinom u prvoj polovici 90-ih godina, to je područje sada jasno nacionalno podijeljeno. Takva, pak, Hercegovina u najnovije vrijeme postaje jedna od posljednjih prepreka na putu pojednostavljenja «bosanskoga čvora». Uz malo igre riječima, stanje bi se moglo opisati na slijedeći način. Uklanjanje Hercegovine iz službenoga imena države (koje na 49 % teritorija ionako gotovo nitko još ne uzima ozbiljno, što ne znači da će tako i ostati) pojednostavilo bi sliku Bosne kao matične zemlje Bošnjaka(-muslimana). Eliminiranje, pak, hrvatskoga nacionalnog (nacionalističkog) diskursa, čvrsto ukorijenjenoga ali sve više i vezanog upravo za Hercegovinu, pojednostavilo bi zadaću «međunarodnih čimbenika» na izgradnji «nacionalnog (državnog) identiteta i lojalnosti» Bosni (bez Hercegovine). Drugim riječima, održavanje Hercegovine u službenom nazivu zemlje doživljava se u hrvatskim krugovima kao garancija održanja barem dosegnute razine kolektivnih prava.

U takvoj su, dakle, situaciji praktično posljednji uporni branitelji političkog naslijeđa otomanskoga «sandžaka» (i kratkotrajnoga «pašaluka») Hercegovine, «prisvojenoga» kroz interpretaciju koja težište prenosi na (zamišljene) sred-

njovjekovne tradicije, ostali, nekom vrsti povijesne ironije, Hrvati. U nekim se projekcijama to naslijeđe nespornoga regionalnog identiteta pokušava prikazati kao zadnje uporište hrvatskoga održanja na političkom zemljovidu (zasad još) Bosne i Hercegovine. Iz takvih, pak, zamisli lako bi se moglo krenuti u izgradnju i konstrukciju novoga povijesnoga narativa koji bi trebao osigurati povijesni legitimitet («historijsko pravo») zahtjeva Hrvata za Hercegovinom, što bi značilo da bi se na razini nacionalnoga (nacionalističkoga) diskursa Srbi vezivali uz Srpsku, Bošnjaci-muslimani uz Bosnu, a Hrvati za Hercegovinu. Ovakvim ili onakvim natezanjima i povijesnim interpretacijama, na tragu koji je ostavio Grabovac i u diskursu tipičnom za «nacionalne djelatnike», bilo bi čak moguće i konstruirati neki narativ koji bi povezivao humske i hercegovačke tradicije, te tražiti unutar toga način kako pojednostaviti hrvatsku zasebnost unutar (Bosne i) Hercegovine. Takav se posao, međutim, ne bi niukoliko razlikovao od upornih prekrajanja povijesti koja trebaju dokazati nebuloznu ideju «kontinuiteta bosanske državnosti», i unutar toga «bošnjačke nacije», unatrag, ni više ni manje, no tisuću godina⁵⁸, odnosno od «izmišljanja (srpskih) tradicija»⁵⁹, o kakvom je već govoreno. No, takvi se pothvati ipak čine uzaludnim traćenjem i osobne i društvene energije. Zapravo, vratimo li se na trenutak već citiranome G. Schöpplinu, valja prenijeti i jedno njegovo upozorenje vezano uz raspravu o društvenim funkcijama nacionalnih povijesnih narativa (mitova), a koje upravo ovdje ima svoju punu primjenu. Naime, naznačujući da ti narativi (mitovi) sužavaju kognitivno polje i složene realnosti svode na jednostavnije i lako razumljive pojmove i oblike, autor upozorava na mogućnost da to pojednostavljenje može diskurs udaljiti od realnosti. Na taj način proizvedeno «znanje» više se ne podudara sa stvarnošću te samim time postaje «vrlo štetno»⁶⁰. Prevedeno u jezik praktičnoga djelovanja to znači: želi li hrvatska politička elita ostvariti neku vrst teritorijalne samouprave, onda joj ne treba povijesni narativ, već dobro razrađen plan s točno određenim ciljevima, na temelju čega se onda ostvaruje masovna politička mobilizacija potrebna u demokratskim procedurama. U svezi s time odmah valja i upozoriti: zaštita se kolektivnih prava u post-komunističkoj Europi izravno povezuje s pravom na (teritorijalnu) samoupravu i autonomiju⁶¹, pa nema nikakva razloga tražiti dodatne povijesne argumente za zahtjev koji je sam po sebi politički legitiman i u Bosni i Hercegovini (integralnom dijelu, kako se to voli govoriti, post-komunističke Europe). Uza sve rečeno treba, međutim, dodati još nešto. Konstrukcija diskursa usmjerenog na dokazivanje «historijskih prava», kojima uvijek netko raspolaže a drugi mu ih osporava, a koja su real-

no podjednako i nedokaziva i neoboriva, stvara optičku izmaglicu u kojoj se više ne govori o realnosti (bilo povijesnoj, bilo aktualnoj) nego o tome «na čijoj si ti strani, našoj ili njihovoj» (sjetimo se zahtjeva upućenog Isi Kršnjavom iz uredništva *Obzora*). Emocionalni angažman koji zahtijeva takav (cirkularni) diskurs zamagluje pogled i, s druge strane, omogućuje da se nesposobnost, nekompetentnost i korupcija, prikriju prihvaćanjem i angažiranjem pojedinca unutar diskurzivnoga okvira. A to je ono što Bosni i Hercegovini, uz posve promašena nastojanja za promjenom imena zemlje, u ovome trenutku najmanje treba.

Bilješke

1. Odluke o političkoj budućnosti BiH od 1941. do 1945. nisu se donosile u Beogradu, nego u Zagrebu, prijestolnici NDH, odnosno na lokaciji na kojoj se u danome trenutku nalazilo vodstvo partizanskih snaga na čelu s J. B. Titom.
2. Mehanizmi praktičnog instaliranja konstrukta nametnutoga u Daytonu mogu se jasno razabrati temeljem akademskih rasprava koje se sve češće pojavljuju, poput one američkoga pravника i profesora Monroea E. Pricea (PRICE). Priceova je rasprava upravo više no znakovita, već i zbog načina na koji jedan tipični «međunarodni činovnik» objašnjava ciljeve angažmana «međunarodne zajednice» u BiH. Prema njegovoj interpretaciji, koja se može smatrati reprezentativnim uzorkom pogleda prividno nezainteresiranih i jako loše obaviještenih vanjskih čimbenika, mirovni je sporazum iz Dayton, i sklop institucija proizašlih iz njega, imao za cilj «obnoviti prvotnu multietničku narav Bosne i Hercegovine te stvoriti bosanski nacionalni (državni) identitet u okruženju kontinuirane etničke mržnje i (etničke) lojalnosti» (*to reconstitute Bosnia-Herzegovina's former multiethnic nature and create a Bosnian national identity against a backdrop of continuing ethnic hatred and loyalties* – PRICE, 144; usp. samo kao ogledan primjer sličnoga pristupa i KALDOR). Uzimajući u obzir terminološke (ali i semantičke) razlike između pojmova «nacija» («narod» s državom) i «narod» (zajednica bez države) kako se obično rabe na hrvatskom i srpskom jezičnom području, s jedne strane, i pojmova *national identity* (državni/nacionalni identitet) i *ethnic identity* (što bi bila neka vrst ekvivalenta našem pojmu «naroda») s druge strane, ipak se jasno daje razabrati tendencija (prisilnoga) nametanja novih rješenja te gaženja i poništavanja tradicionalnih vrijednosti. Ne shvaćajući, neki bi rekli na tipično američki (ili još bolje, anglosaksonski) način, da je ovakav «izvoz ideologije» zapravo grubo nasilje, Price (a, dakako, i svi ostali njemu slični) nikako ni ne može razumjeti zašto su ideje kakve i sam brani naišle na otpor u BiH. Možda bi stvari izgledale puno bolje a proces društvene rekonstrukcije išao puno lakše da su «međunarodni čimbenici» kao zadatak postavili «davanje šanse» (bez nasilnoga nametanja) vrijednostima koje vladaju u njihovu svijetu. Ovdje se moji zaključci potpuno podudaraju s onima do kojih dolazi SCHÖPFLIN, 2001, pri čemu se razlozi podudaranja mogu svakako tražiti i u osloncu na vrlo sličnu literaturu. Uz to, Schöpflin (isto, 111 i d.) vrlo uvjerljivo objašnjava zasade na

kojima počiva «diskurzivna greška» anglosaksonskih analitičara i njihovih epigona u društvima srednje i jugoistočne Europe, pa je i čitanje njegove rasprave višestruko korisno.

3. Način na koji je nakon 1991. godine ta baza stvarana i stvorena može se sada jasno sagledati nakon objavljivanja knjige Evana Kohlmanna (KOHLMANN). Iako Kohlmann to ne spominje, njegovi se nalazi izvrsno poklapaju sa stavovima Michaela Manna (MANN, 2003), koji smatra da se u većini slučajeva radikalni islamisti iz Bin Ladenove mreže ubacuju na područja (naseljena muslimanima) gdje nacionalno nezadovoljstvo izaziva društvene i političke napetosti, krize, potrese i sukobe.
4. Uloga A. Izetbegovića u zbivanjima od 1990. do 2000. godine postaje sve problematičnija i u retrospektivnim pogledima koji dolaze izvan BiH. O tome se jasno govori u spomenutom Kohlmannovu djelu (vidi primjerice KOHLMANN, 124, 126, 160-161, 204-207, 264-267), a da pri tome autor ne uzima u razmatranje ranije tekstove A. Izetbegovića, poput «Islamske deklaracije» (od relativno brojnih izdanja rabim ono iz 1990. – usp. IZETBEGOVIĆ). Stavovi koje je u tome tekstu iskazao Izetbegović pokazuju se u posve novome svjetlu produbljenih spoznaja o njegovu praktičnom djelovanju tijekom 90-ih godina 20. stoljeća. Da ipak «netko» o svemu tome vodi računa, posvjedočuje praktično djelovanje predstavnika «međunarodne zajednice», kako ga, primjerice, ocrtava onemogućavanje ideje da sarajevska zračna luka ponese ime Alije Izetbegovića.
5. Metodološke obrasce raščlambe «komunističkoga nasljeđa» u raznim domenama društvenoga života ocrtava vrlo vrijedan zbornik EKIERT – HANSON (ur.).
6. Isti marketinški prizvuk jasno se razabire u naslovima golemoga broja tekstova nastalih i publiciranih 90-ih godina 20. stoljeća, koji na ovaj ili onaj način eksploatiraju ratnu tragediju BiH. Kao jedan od najočiglednijih, ali i najgrubljih primjera marketinške zlorabe može se uzeti djelo nizozemskoga antropologa (i povjesničara-amatera) Marta Baxa (BAX), koji, da bi privukao pozornost na zasićenome knjižarskome tržištu, već u naslovu svoga djela Međugorje (naselje u *središtu* Hercegovine) smješta u «ruralnu Bosnu». No, Bax ipak, zbog bezobraznoga izmišljanja i nečuvenih konstrukcija kakvih se kloni čak i «žuti tisak» (potpuno izmišljeni rat dvaju obiteljskih klanova u Međugorju 1991. godine, koji je uzeo ni manje ni više no 200 žrtava) te važnoga i presudnoga doprinosa zamišljanju i konstrukciji Ruritanijske (naziv fiktivne zemlje koju u svome diskursu konstruiraju znanstveni «lešinari rata», koji je u literaturu uvela Vesna Goldsvorti), zaslužuje poseban i duži osvrt (usp. međutim kraći osvrt na to ne-djelo u ŽANIĆ).
7. Izričaj predstavlja pokušaj prijevoda engleskoga pojma *social mindscapes*, koji u tako naslovljenoj knjizi detaljno objašnjava Eviatar Zerubavel (ZERUBAVEL).
8. Izričaj «središnji narativ nacionalne povijesti» treba poslužiti kao prijevod engleskoga pojma *master narrative* u značenju elaborirane pripovjedne strukture na temelju koje je organiziran prikaz cjelovite nacionalne povijesti u skraćenom dijakronom nizu.
9. Literatura koja bi se ovdje mogla navesti zahtijevala bi, zapravo, cijelu jednu zasebnu publikaciju, pa umjesto toga upućujem čitatelja na izvrstan najnoviji pogled kojim J. Sadković ocrtava gibanja političkoga krajolika u okvirima Bosne

i Hercegovine tijekom 20. stoljeća (SADKOVICH), rabeći i navodeći najvažnije naslove iz te literature. Iz njegovih se razlaganja jasno dade razabrati oslonac muslimanske političke i intelektualne elite na «strategije slabih», koje kao takve za bošnjačko-muslimanske vlasti tijekom rata u BiH jasno raspoznaje i imenuje, u jednoj od ozbiljnijih raščlambi toga rata, GOW, 241 i d. Promijenjeni društveni položaj Muslimana od 70-ih godina registrira BANAC, 145, u jednoj informativnoj raspravi koja, međutim, prihvaća i neke vrlo problematične interpretacije povijesti bošnjačko-muslimanskih nacionalista (islamizacija je u Bosni bila masovnija no u drugim zemljama pod sultanovom vlašću zbog toga što su vjernici «crkve bosanske» lakše prelazili na islam no katolici ili pravoslavci; «bošnjaštvo» u otomanskim vremenima kao oblik proto-nacionalizma; nesudjelovanje muslimana u ustaškim zločinima; negiranje želje Alije Izetbegovića da u BiH stvori «islamsko društvo»). Uravnotežen pogled «iznutra», i to aktivnoga sudionika svih tih gibanja još od 40-ih godina 20. stoljeća, daje REDŽIĆ. Konačno, samo za najkraću ilustraciju «strategije slabih», valja upozoriti na način na koji je početkom 70-ih godina 20. stoljeća službena (u smislu vladanja realnim polugama društvene moći) muslimanska politička i intelektualna elita nastojala izbjeći mogućnost da se (novopriznatu) naciju Muslimana optuži za ekskluzivno svojatanje Bosne i Hercegovine. Izvršno to ilustrira tekst Salima Ćerića, prvo objavljen kao feljton u dnevnom listu Oslobođenje, a potom publiciran i u obliku knjige (ĆERIĆ), koju bi današnja bošnjačko-muslimanska elita najradije proglasila nepostojećom, ili bar apokrifnom (u tome je kontekstu instruktivno, uz čitanje te «zaboravljene» knjige promotriti način na koji njezina autora tretira IMAMOVIĆ, 566). Stoga se (tada još) muslimanski nacionalistički diskurs pojmovno oslonjen na Bosnu (i implicitno na «bošnjaštvo») konstruirao kroz publikacije (medije) s malim domašajem, namijenjene intelektualnoj eliti. To je slučaj s utemeljiteljskim pamfletom Muhameda Filipovića koji je objavljen na stranicama, u ono doba (1967. godine), prilično opskurnoga časopisa Život. Krug u kojem se taj diskurs dalje razvijao može se naslutiti iz činjenice da se on reproducirao na stranicama publikacija kakva je, primjerice, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, što ju je izdavao (i danas izdaje) «Orijentalni institut» u Sarajevu (primjer: u tekstu u kojem izlaže rezultate istraživanja o tome što najstarija otomanska vrela donose o Stocu, gradiću gotovo na krajnjem jugoistoku Hercegovine, Fehim Spaho to naselje locira u «zemlju bosansku» - usp. SPAHO, 197).

10. Vrijedi ovdje svakako upozoriti: hrvatski je narativ izrastao iz historiografske tradicije 17. i 18. stoljeća, prije svega ostaloga osloncem na djela Ivana Luciusa-Lucića i Pavla Rittera Vitezovića (o prvome vidi KURELAC, a o drugome BLAŽEVIĆ), a srpski je nastao u 19. stoljeću gotovo *ex nichilo* (ovakav je stav detaljnije elaboriran u ANČIĆ, 2004).
11. Tako je poznati mađarski povjesničar/političar s kraja 19. i početka 20. stoljeća Lajos Thallóczy, koji je dosta dugo živio i u BiH, bio silno iznenađen i gotovo uvrijeđen kada je, došavši u Sarajevo, utvrdio 1904. godine da se djeci u tamošnjim školama predaje takva verzija povijesti prema kojoj je Hrvatska došla pod vlast mađarskoga kralja ugovorom, odnosno da nije bila vojnički osvojena te da je održala svoju «državno-pravnu samostalnost» kroz cijeli srednji vijek (usp. OKEY, 261). S druge strane, atmosferu sklapanja glavnoga nara-

tiva nacionalne povijesti (u kojemu su upravo izloženi stavovi imali ključnu ulogu) pouzdano ocrta slučaj rasprave oko teksta poznatog pod imenom *Pacta conventa*. Usred žučnih rasprava, vođenih krajem 19. i početkom 20. stoljeća između hrvatskih i mađarskih povjesničara o vjerodostojnosti i interpretaciji vijesti koje donosi taj tekst, pokušao je Iso Kršnjavi o njemu pisati na način koji je odudarao od užarenoga tona i crno-bijelih stavova povijesno-političkih raspi. Trijeznim povjesničarskim postupkom pokušao je Kršnjavi razabрати okolnosti nastanka i realnu pozadinu toga teksta, došavši do rezultata koji nisu zadovoljavali ni hrvatske ni mađarske političko-povijesne ambicije. Posljedica je toga bilo da je u zagrebačkome *Obzoru* (glavnoj tribini diskursa na hrvatskoj strani) uredništvo od njega zatražilo «izjavu da li prihvaća mađarsko ili hrvatsko stanovište» (cijelu raspravu oko *Pacta convente* opširno prikazuje ANTOLJAK, 12 i d.; citirane riječi na str. 18). Pravu narav i stvarnu pozadinu cijele rasprave otkriva činjenica da su se žučne rasprave hrvatskih i mađarskih povjesničara oko *Pacta convente* jednostavno ugasile s razvrgavanjem državno-pravne zajednice Hrvatske i Ugarske 1918. godine. Pitanje, pak, što je stvarno tekst poznat pod nazivom *Pacta conventa* postalo je ponovno aktualno 60-ih godina 20. stoljeća, ali samo unutar hrvatske historiografije, i to nakon što je (iz još neutvrđenih razloga) počeo, načelno zdravi, proces demitologizacije hrvatske nacionalne povijesti.

12. Sve ove funkcije «nacionalnoga mita», ili, što mi se čini sretnijim nazivom, središnjega narativa nacionalne povijesti, detaljnije razglaba SCHÖPFLIN, 22 i d.
13. O svemu tomu vidi na informativnoj razini davno napisani i objavljeni review članak M. Radya (RADY), u kojem je prikazano stanje problema temeljem skupine djela objavljenih od 1990. do 1993. godine. Promjene, pak, koje su s time u svezi nastale u političkoj teoriji krajem 20. stoljeća razmatra u zanimljivo koncipiranoj knjizi Will Kymlicka, zajedno s nizom autora uglavnom iz srednje i istočne Europe – usp. KYMLICKA – OPALSKI. No vrijedi ovdje i upozoriti: kao i većina teoretičara koji se kreću širokim prostorima i operiraju velikim brojem primjera, Kymlicka se ograničuje na malen broj činjenica i shematski ocrta slučajeve koje uzima za primjer te često zanemaruje detalje koji, međutim, mijenjaju smisao cijeloga slučaja koji se razmatra (primjer: način na koji on u pripovijest pretače pobunu Srba u Hrvatskoj – KYMLICKA, 63 – pokazuje se potpunim promašajem u usporedbi s detaljnim rekonstrukcijama i studijama kakve su BARIĆ i GOW). Problemi koji proizlaze iz takvoga metodološkoga postupka izlaze na vidjelo u slučaju diskusije koja se nedavno razvila na stranicama sarajevskoga časopisa *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* oko teksta jednoga od autora iz Kymlickaina zbornika, Pāla Kolstøa. Kolstø, ugledni stručnjak za etničke odnose u istočnoj Europi i profesor Sveučilišta u Oslou, koji se u Kymlickainu zborniku pojavljuje kao autor zanimljive rasprave o korelaciji između teritorijalne autonomije i manjinskih prava u post-komunističkim državama, tiskao je u Prilozima iz 2004. godine svoju raspravu o uporabi zastava u novonastalim državama Istočne Europe, razmatrajući na nekoliko stranica i slučaj Bosne i Hercegovine. Na njegov je tekst reagirao u novom broju časopisa stanoviti Mesud Šadinlija, a Kolstø mu je odgovorio u istome broju. Prihvaćajući neke od primjedbi koje mu Šadinlija stavlja, Kolstø priznaje da je

informacije za svoj tekst crpio s Interneta pa tako nije ni znao da je zastava o kojoj govori kao zastavi pojedinih postrojbi bošnjačko-muslimanske Armije BiH (zeleno-bijela s polumjesecom) zapravo službena zastava (islamističke) Stranke Demokratske Akcije (KOLSTØ, 285 – bilo bi svakako zanimljivo vidjeti kako bi ovakav ugledni znanstvenik reagirao da netko napiše akademsku raspravu o bilo kojemu problemu u svezi s Norveškom, služeći se informacijama prikupljenim iz turističkih vodiča ili s internetskih stranica krajnje upitnoga kredibiliteta. Ovdje je svakako najveći problem činjenica da rezultati raščlambi dobiveni kroz ovakav (ne-akademski) postupak često postaju podloga praktičnome djelovanju «međunarodne zajednice», pa nije ni čudo što je učinak toga djelovanja po pravilu suprotan od očekivanog.

14. Upravo je to kontekst svojedobne izjave Dobrice Ćosića prema kojoj se odredbama mirovnoga sporazuma iz Dayton «prvi put u modernoj historiji uspostavlja osnova srpske države preko Drine» (citirano prema BARIĆ, 525).
15. O tome vidi precizne raščlambe Michaela Manna (MANN, 2004) koji etničko čišćenje, ne negirajući nespornu činjenicu da ono jest zločin, smatra gotovo neizbježnom pratećom pojavom konstrukcije «liberalno-demokratske nacionalne države».
16. Vidi ANČIĆ, 2001, 143-146.
17. MRGIĆ-RADOJČIĆ, 22-23. Za isti postupak kod Mišića usp. ANČIĆ, 2001, 143.
18. O tome je davno i pouzdano, s vrsnim poznavanjem u prvome redu relevantnih otomanskih vrela, pisao (uzgred budi rečeno srpski povjesničar) Milan Vasić, no Jelena se Mrgić-Radojčić gradi nevještom kad citira tu raspravu, kao da uopće nije razumjela što tamo piše. Između ostaloga, Vasić je utvrdio i da se zemljopisni pojam Bosanska Krajina prvi put javlja potkraj 16. stoljeća, u jednome zapisu iz 1593. godine vezanom uz pravoslavnu crkvu, čija se organizacija i hijerarhija širi u ovim krajevima s dolaskom novoga pučanstva (VASIĆ, 234).
19. Sliku toga pograničnog svijeta počinje u najnovije vrijeme posve novim bojama ocrtavati skupina povjesničara predvođena Dragom Roksandićem – usp. ROKSANDIĆ, te ROKSANDIĆ – MIMICA – ŠTEFANEC – GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ.
20. MRGIĆ-RADOJČIĆ, 27. «Krajine» srpskih povijesnih narativa, u kojima se lako preskaču stoljeća i golemi prostori, izravna su misaona podloga «Republike Srpske Krajine» (kako se nazvao dio teritorija Republike Hrvatske pod okupacijom pobunjeničkih snaga u prvoj polovici 90-ih godina prošloga stoljeća). Pojam, pak, Krajina daleko je od toga da bi bio ekskluzivno vezan uz «srpske srednjovekovne države», kako bi se to dalo zaključiti iz načina na koji o tome govori autorica. Dovoljno je ovdje samo naznačiti da se taj pojam spominje i na dobro poznatoj Bašćanskoj ploči, spomeniku (za nevolju Jelene Mrgić-Radojković i svih onih koji dijele njezine stavove) pisanom u 12. stoljeću hrvatskim jezikom i glagoljicom te nastalom na otoku Krku. Tu taj pojam opisuje «pograničnu oblast (Hrvatskoga Kraljevstva) prema Njemačkoj» (BARADA, 13-16).
21. MRGIĆ-RADOJČIĆ, 28.
22. ISTO.
23. MIŠIĆ, 241.
24. MRGIĆ-RADOJČIĆ, 29. Bilo bi svakako vrlo zanimljivo i poučno iz ovih razma-

- tranja ekstrapolirati teorijska polazišta autorice o odnosu cjeline (Srbija) i jednoga njezina dijela (zemljica Bosna) kako ih ona vidi. Poučno bi također bilo rasvijetliti i transfer vlastite misaone matrice današnjega nacionalista/povjesničara na autora koji je živio u prvoj polovici 10. stoljeća (riječ je o postupku koji je daleko od toga da bi bio ograničen samo na srpsku historiografiju).
25. ISTO, 244-262.
 26. ISTO, 252. Bilo bi, opet, vrlo zanimljivo teorijski razmotriti što znači tvrdnja prema kojoj je *grad «preživeo» pad države*.
 27. ĆIRKOVIĆ, 1998. Daleko bi odvelo detaljnije razmatranje načina na koji autor tretira podatke crpljene iz djela bizantskoga cara-pisca iz 10. stoljeća i dovodi ih u ovakvu ili onakvu vezu s činjenicama i odnosima iz 14. i 15. stoljeća (koje, inače, izvrsno poznaje). Valja samo konstatirati da se Konstantinovi podaci tretiraju na takav način kao da je car-pisac doista izvrsno poznavao i suvereno vladao činjenicama koje ocrtavaju suvremeni politički krajolik dubokoga zaleđa istočno jadranske obale u njegovo doba, što je u punoj suprotnosti s rezultatima ozbiljnih rasprava. S druge strane, u raspravi se jasno razaznaje diskurs osvajanja povijesnoga prostora kao refleksija aktualnoga okruženja (iako je rat odavno gotov), što se, primjerice, jasno zrcali kad autor o BiH (koja tada već uvelike funkcionira kao zasebna država) govori kao o «nekadašnjoj jugoslovenskoj republici Bosni i Hercegovini» (ISTO, 31).
 28. MRGIĆ-RADOJČIĆ, 193. Svakako bi bilo zanimljivo doznati je li, i ako jest, kako je na ovu trapavost u «montaži» reagirao S. Ćirković, koji je bio i član povjerenstva na obrani magistarske radnje ali i jedan od recenzenata knjige.
 29. O društvenim okolnostima nastanka te historiografije i oblikovanja njezine tradicije u krilu srpskoga nacionalizma već sam pisao upravo na stranicama Statusa – usp. ANČIĆ, 2004, 66-67.
 30. PAVLOVIĆ, 11.
 31. ĆIRKOVIĆ, 2004, 14-16.
 32. Ovdje svakako valja upozoriti na jedan primjer koji moguće ocrtava način na koji sebe doživljavaju ovakvi autori. U knjizi u kojoj objavljuje dva «razgovora» s još jednim poznatim srpskim povjesničarom/nacionalistom, Vasilijem Krestićem, Miloš Jevtić svoga sugovornika naziva «nacionalni delatnik», što Krestić, koji se inače brani da nije nacionalist, jednostavno prihvća (JEVTIĆ, 138 i d. za odbijanje naziva «nacionalist», te 201, za prihvaćanje formulacije «nacionalni delatnik»).
 33. SMITH, 176.
 34. BOURDIE, 78 i d.
 35. O načinu na koji «mentalni društveni krajolici» definiraju društvene grupe raspravlja ZERUBAVAL, 49 i d.
 36. Za citirane riječi kojima zaključuje svoje najnovije djelo (ponovno naglašavam, namijenjeno ponajprije publici izvan Srbije) usp. ĆIRKOVIĆ, 2004, 298. Strategija, vjerojatno nesvjesna, dvostrukoga lica – jednoga okrenutog domaćoj publici, a drugoga namijenjenog komunikaciji s vanjskim svijetom – pokazuje se uspješnom, kako to dokazuje činjenica da austrijski povjesničar Ulf Brunnbauer upravo S. Ćirkovića, zajedno s R. Mihaljčićem (također članom povjerenstva na obrani radova S. Mišića i J. Mrgić-Radojčić, i recenzentom njihovih knjiga) smješta u vjesnike promjena u historiografiji jugo-istočne Europe,

«nezadovoljne posljedica politike i instrumentalizacijom političkog povjesničarenja» (BRUNNBauer, 441). Ovakav postupak ne bi trebao čuditi jer se, kao i većina loše informiranih stranaca koji stvari promatraju «izvana», Brunnbauer oslanja na jednostrane informacije svojih «nutarnjih» informatora. Pri tomu je očito nesvjestan da u toj komunikaciji, između ostaloga, postaje oruđe u strategijama obračuna na sceni koje nije stvarni dio, pa su i informacije koje dobiva manje realno zrcalo stvarnosti a više percepcija jedne od «strana u sukobu». To se jasno osjeti i u njegovu prikazu hrvatske historiografije, nastalom na informacijama dobivenim iz zatvorenoga kruga povjesničara vezanih specifičnim klijentelističkim vezama za jednu vrlo određenu političko-interesnu skupinu.

37. Proces destrukcije društveno konstruirane zbilje bivše Jugoslavije s kraja 80-ih i početka 90-ih godina, odnosno posljedice koje je ta destrukcija, zajedno s nesprenom i istodobno provođenom rekonstrukcijom, imala, mogu se sada precizno sagledati na jednom ograničenom području (teritorij koji su pobunjeni Srbi u Hrvatskoj držali pod svojim nadzorom) temeljem minuciozne i multidimenzionalne raščlambe relevantnih vrela predložene u najnovijem djelu Nikice Barića (BARIĆ).
38. Prilično preciznu sliku te historiografije, i ipak bitno različitu od onoga što u skici utemeljenoj na lošim informacijama donosi Brunnbauer, čitatelj može steći uvidom u zbornik rasprava i diskusija s jednoga skupa održanog još 2002. godine. Usp. LIPOVČAN – DOBROVŠAK (ur.).
39. Ovakav se razvojni put jasno daje razabrati i iz kratke raščlambe predložene u KASAPOVIĆ, 140 i d., iako autorica konzekvencije svoga razlaganja ne dovodi do kraja.
40. Usp. SCHÖPFLIN, 2001, te svojevrzni «obrat» (prije svega u raščlambi stavova i pogleda bošnjačko-muslimanske političke i intelektualne elite) koji se zrcali u najnovijem djelu zagrebačke politologinje M. Kasapović (KASAPOVIĆ), koja prilike u BiH razmatra upravo iz kuta zastupnika ideje o «konsocijacijskoj demokraciji» kao izlazu iz duboke društvene i političke krize.
41. U javnome diskursu kako u Republici Srpskoj, tako i u Srbiji i Crnoj Gori, naziv je Bosna i Hercegovina rezerviran samo za onih 51% teritorija zemlje koji ne ulazi u RS. To ide tako daleko da se, primjerice, na deklaracijama različitih proizvođača koji dolaze iz Srbije, ili Crne Gore, posebno navode uvoznici «za Republiku Srpsku», a posebno «za Bosnu i Hercegovinu», pa se i na taj način podržava uvjerenje da je riječ o različitim zemljama, ali i državama (ovdje se sada valja prisjetiti izričaja: «bivša jugoslovenska republika Bosna i Hercegovina», koji pravo značenje dobiva tek u tome kontekstu).
42. Ideja trodijelne podjele bila je agenda svih razgovora o uređenju nutarnjih odnosa, a kasnije o završetku rata u BiH do konca 1993. godine, kada se USA, po svemu sudeći u strahu od ukorjenjivanja islamske međunarodne terorističke mreže na ovome prostoru, počinju upletati u stanje i odnose na teritoriju Bosne i Hercegovine, ali i Hrvatske (ovo se čini zasad najuvjerljivijim objašnjenjem političkoga zaokreta američkoga predsjednika B. Clintona, koji je 1993. godine zastupao stav o nemiješanju u sukob kojim dominiraju «stare mržnje», utemeljen na knjizi D. Kaplana, a potom potkraj iste godine postao zagovornik aktivne i radikalne američke intervencije). Prvi koraci američke administracije, u smislu

sondiranja terena i postavljanja novih okvira odnosa (prije svega, davanja garancija Hrvatskoj za očuvanje međunarodno priznatih granica, a potom i bitnoga ograničavanja islamističke struje na račun one nacionalističke među Bošnjacima-muslimanima), dadu se jasno razabrati iz poruka koje su tadašnjem hrvatskom predsjedniku prenosili hrvatski diplomati koji su sudjelovali u radu «Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji», a koje su dobivali od američkih dužnosnika. Cijelu sliku izvrsno ocrtavaju (vrlo selektivno) objavljeni transkripti razgovora hrvatskoga predsjednika – usp. primjerice LUCIĆ II, 28 i d., za situaciju u kojoj C. Redman, preko M. Akmadžića, K. Zubaka i M. Žužula, na početku 1994. godine šalje prve takve poruke, odnosno za način na koji na njih reagira F. Tuđman. Uvid u cjelinu razgovora vođenih kod hrvatskoga predsjednika, kad bude moguć, svakako će ovu sliku produbiti ali ne i bitno izmijeniti.

43. To su: a/ masovna emigracija, posebice ako postoji prosperitetna i prijateljska zemlja u susjedstvu; b/ prihvaćanje novoga stanja i pokušaj integriranja u većinsku kulturu; c/ traženje teritorijalne samouprave radi stvaranja vlastitih gospodarskih, političkih i obrazovnih institucija; d/ prihvaćanje trajnoga stanja društvene marginalizacije u nekoj vrsti samoizolacije - KYMLICKA, 22.
44. Dio složenoga problema srpskoga egzodusa iz Hrvatske, onaj naime koji se odnosi na zbivanja iz ljeta 1995. godine, detaljno razlaže BARIĆ, 533-567. Konačni je, pak, rezultat toga petogodišnjeg egzodusa činjenica da se tijekom 90-ih praktično broj Srba u Hrvatskoj smanjio za dvije trećine u odnosu na situaciju zabilježenu popisom iz 1991. (to, ipak, zvuči bitno drugačije no Barićeva formulacija «više od polovine» - BARIĆ, 567). Goli brojevi izgledaju ovako: 1991. godine u Hrvatskoj je živjelo 581 663 Srba, a 2001. godine bilo je na istome teritoriju 201 631 Srba – BARIĆ, 566. To je dakle o razlika od 380 000 ljudi, a ako se uzmu u obzir i oni koji su se u sklopu popisnih kategorija iskazali kao «Jugoslaveni», a kasnije su svoj identitet iskazivali kao Srbi, broj Srba koji su napustili Hrvatsku penje se na više od 400 000 ljudi, što je opet bitno različito od podatka hrvatskih vlasti iz 2000. godine o «oko 300 000 Srba» koji su zemlju napustili od 1991. godine. Bilo kakva realistična prosudba o broju onih koji su se «zaustavili» u BiH još je uvijek, bez podataka iz vrela vlasti Republike Srpske, izvan domašaja čak i «učenoga nagađanja», no zacijelo je takvih ipak bilo jako puno. Vrijedi ovdje svakako primijetiti: zamka nacionalističkoga diskursa i misaonoga sklopa desensibiliziranja za «drugog» koji on producira svodi se na to da se u ovakvim golim brojevima – «400 000 Srba» – vidi 400 000 replika Mile Martića, Radovana Karadžića ili Ratka Mladića (mutatis mutandis, važi za sve nacionalne kategorije koje nacionalistički diskurs proizvodi kao «drugog»), umjesto živih i različitih individua s beskrajnim nizom osobnih tragedija.
45. Za sve što slijedi, osim ako nije drugačije naznačeno, vidi ANČIĆ, 2001.
46. Orbinijev tekst o Humskome kneštvu u ORBINI, 189-193. Taj tekst raspoznaje kao prerađbu izgubljene kronike, koju sam provizorno naziva *Istorija humskih gospodara*, S. Ćirković u komentarima Orbinijeva djela (ISTO, 426-427), upozoravajući da je isti tekst rabio i Orbinijev suvremenik, također dubrovački historik, Jakov Lukarević. Orbini i Lukarević i inače su se nadopunjavali i blisko surađivali, a zajedno su, prije svega kroz svoj povjesničarski rad, i participirali

- u grandiozno zamišljenom suvremenom političkom pothvatu oslobođanja Balkana od Turaka, od kojega na kraju nije bilo ništa – usp. izvrstan najnoviji prikaz tih gibanja u ĆOSIĆ – VEKARIĆ, 2005, 20 i d.
47. Državni arhiv u Zadru, Splitski arhiv, sv. 25/9, fol. 11'- 2, 06.06.1454. Stanoviti je Vlatić Ratković izjavio da dolazi *de comitatu Duche Stephani bossinensis*.
48. ĆIRKOVIĆ, 1964, 106-108.
49. O značenju i načinu nastanka toga pojma vidi DŽAJA, 67.
50. Za sve što slijedi o otomanskoj upravnoj organizaciji, ako nije drugačije naznačeno, vidi detaljno razlaganje u ŠABANOVIĆ, i INALČIK, 147 i d.
51. Vidi, primjerice, SUGAR, 8, i GOFFMAN, 46.
52. U sklopu postmodernoga pristupa povijesti u pitanje je dovedena pouzdanost u historiografiji izgrađene slike o *millet*skoj uređenju Carstva (*millet* = vjerska zajednica), no zasad nijedan pokušaj dekonstrukcije te slike nije dao uvjerljive rezultate. Standardnu sliku usp. prema SUGAR, 44 i d., 273 i d. Realnost toga uređenja i način na koji je ono kroz tri stoljeća funkcioniralo u jednom dijelu Carstva detaljno razlaže DŽAJA.
53. Razmatranja o povijesti Hercegovine vidi u GRABOVAC, 220-221.
54. Usp. primjerice način na koji, poput mnogih drugih prije i poslije njega, izgradnju širokobriježkoga samostana i time udaranja temelja za buduću hercegovačku franjevačku provinciju prikazuje NUIĆ, 19 i d.
55. Vidi JEZERNIK.
56. Za primjer kako bi trebao izgledati pristup suvremenoga profesionalnog povjesničara vidi MOAČANIN.
57. Citirano prema BAX, xvii, koji takvu formulaciju prihvaća kao najprecizniji opis svojih vlastitih opažanja i istraživanja. To je, inače, o Glennyjevo djelo *The Fall of Yugoslavia*, koje se 1992. godine pojavilo u nakladi kuće Penguin i bilo vrlo utjecajno u stvaranju slike sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Za komentar Glennyjevih stavova, pak, vidi ŽANIĆ, 91.
58. Usp. primjerice ANČIĆ, 2001a, 229-260, ili KVĚRNE.
59. «Izmišljanje tradicija» jedna je od strategija izgradnje nacionalnog (nacionalističkog) diskursa, kako je to odavno pokazao HOBBSBAWM.
60. SCHÖPFLIN, 23. Što, pak, izričaj «vrlo štetno» može podrazumijevati ilustrira rasprava u ANČIĆ, 2001a, 236-241.
61. Vidi o tome RADY, 720 i d., te KYMLICKA – OPALSKI, *passim*.

LITERATURA

- M. ANČIĆ, «Humsko kneštvo», u: ISTI, Na rubu Zapada, Zagreb, 2001.
- M. ANČIĆ, Tko je pogriješio u Bosni, Mostar, 2001.
- M. ANČIĆ, «Historiografija i nacionalizam», Status, 4/2004.
- S. ANTOLJAK, PACTA ili CONCORDIA od 1102, Zagreb, 1980.
- I. BANAC, «Bosnian Muslims: From Religious Community to Socialist Nationhood and Postcommunist Statehood,

- 1918-1992», u: M. PINSON (ur.), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, Cambridge MA, 1993.
- M. BARADA, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, Zagreb, 1952.
- N. BARIĆ, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.*, Zagreb, 2005.
- M. BAX, *Medjugorje: Religion, Politics, and Violence in Rural Bosnia*, Amsterdam, 1995.
- Z. BLAŽEVIĆ, *Vitezovićeve Hrvatska između stvarnosti i utopije*, Zagreb, 2002.
- U. BRUNNBAUER, «Kontinuitete in spremembe. Aktualni trendi v zgodovinoisju Jugovzhodne Evrope», *Zgodovinski časopis*, 57(3-4)/2003.
- P. BOURDIEU, *Outline of a Theory of Practice* (izv. *Esquisse d'une théorie de la pratique, précédé de trois études d'ethnologie kabyle*, 1972), Cambridge, 1977.
- S. ĆERIĆ, *Jugoslovenska nacionalnost ili jugoslavenski socijalistički patriotizam*; Sarajevo, s .a.
- S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba* (ćir.), Beograd, 1964.
- S. ĆIRKOVIĆ, «'Naseljeni gradovi' Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija», *Zbornika radova Vizantološkog instituta SANU*, XXVIII./1998.
- S. ĆIRKOVIĆ, *Srbi među evropskim narodima* (izv. *The Serbs*, 2004) (ćir.), Beograd, 2004.
- S. ĆOSIĆ – N. VEKARIĆ, *Dubrovačka vlastela između roda i države*, Zagreb – Dubrovnik, 2005.
- S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar, 1999.
- G. EKIERT – S. E. HANSON (ur.), *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe*, Cambridge, 2003.
- D. GOFFMAN, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge, 2002.
- J. GOW, *The Serbian Project and its Adversaries*, London, 2003.
- F. GRABOVAC, *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga* (Stari pisci hrvatski, 30. – priredio T. Matić), Zagreb, 1951.
- E. HOBSBAWM, «Uvod: kako se tradicije izmišljaju», u: E. HOBSBOM – T. REJNDŽER (ur.), *Izmišljanje tradicije* (izv. E. HOBSBAWM – T. RANGER, *The Invention of Tradition*, 1983), Beograd, 2002.
- M. IMAMOVIĆ, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998.
- H. INALDŽIK, *Osmansko carstvo: klasično doba 1300 – 1600* (izv. H. INALÇIK, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, 1973) (ćir.), Beograd, 1974.
- A. IZETBEGOVIĆ, *Islamska deklaracija*, Sarajevo, 1990.
- M. JEVTIĆ, *Ispovesti Vasilija Krestića* (ćir.), Beograd, 2001.

- B. JEZERNIK, *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London, 2004.
- M. KALDOR, «Intervention in the Balkans: an unfinished learning process», u: P. SIANI-DAVIES, *International Intervention in the Balkans since 1995*, London – New York, 2003.
- M. KASAPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, Zagreb, 2005.
- E.F. KOHLMANN, *Al-Qa'idin džihad u Europi: Afganistansko-Bosanska mreža* (izv. Al-Quaida's Jihad in Europe: The Afghan-Bosnian Network, 2004.), Zagreb, 2005.
- P. KOLSTØ, «Odgovor Mesudu Šadinliji», *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 34./2005.
- M. KURELAC, *Ivan Lučić Lucius, otac hrvatske historiografije*, Zagreb, 1994.
- J. KVÆRNE, «Da li je Bosni i Hercegovini potrebno stvaranje novih povijesnih mitova», u: H. KAMBEROVIĆ (ur.), *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova*, Sarajevo, 2003.
- W. KYMLICKA, «Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe», u: KYMLICKA – OPALSKI;
- W. KYMLICKA – M. OPALSKI, *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*, Cambridge, 2001.
- S. LIPOVČAN – Lj. DOBROVŠAK, *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: Između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, Zagreb, 2005.
- P. LUCIĆ (pr.), *Stenogrami o podjeli Bosne I i II*, Split – Sarajevo, 2005.
- M. MANN, *Incoherent Empire*, London – New York, 2003.
- M. MANN, «The Dark Side of democracy: Explaining Ethnic C l e a n s i n g » , <http://www.scnet.ucla.edu/soc/faculty/mann/ETHNIC.pdf> (pristup ostvaren 20. 11. 2005.)
- S. MIŠIĆ, *Humska zemlja u srednjem veku* (ćir), Beograd, 1994.
- N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, Zagreb, 1999.
- J. MRGIĆ-RADOJČIĆ, *Donji Kraji. Krajina srednjovekovne Bosne* (ćir.), Beograd, 2002.
- V. NUIĆ, *Istina o «hercegovačkom slučaju»*, Zagreb, 1998.
- R. OKEY, «A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High nationalism», *The Slavonic and East European Review* 80(2)/2002.
- M. ORBINI, *Kraljevstvo Slovena* (izv. Il regno degli Slavi), Beograd, 1968.

- S.K. PAVLOVIĆ, Srbija: istorija iza imena (izv. Serbia: The History Behind the Name, 2002) (ćir.), Beograd, 2004.
- M. E. PRICE, «Memory, the media and NATO: information intervention in Bosnia-Herzegovina», u: J. W. MÜLLER (ur.), Memory and Power in Post-War Europe, Cambridge, 2002.
- M. RADY, «Minority Rights and Self-Determination in Contemporary Eastern Europe», The Slavonic and East European Review, 71(4)/1993.
- E. REDŽIĆ, Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke, Sarajevo, 2000.
- D. ROKSANDIĆ, Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500.-1800., Zagreb, 2003.
- D. ROKSANDIĆ – I. MIMICA – N. ŠTEFANEC – V. GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ, Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija, Split – Zagreb, 2003.
- J. J. SADKOVICH, «Reconsidering Bosnia-Herzegovina», http://www.univie.ac.at/spacesofidentity/_Vol_5_1/_HTML/sadkovich.html (pristup ostvaren 20. 11. 2005.)
- G. SCHÖPFLIN, «The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths», u: G. HOSKING – G. SCHÖPFLIN (ur.), Myths and Nationhood, London, 1997.
- G. SCHÖPFLIN, «Liberal Pluralism and Post-Communism», u: KYMLICKA - OPALSKI
- A. SMITH, Myths and Memories of the Nation, Oxford, 1999.
- F. DŽ. SPAHO, «Nekoliko novih podataka o Stocu iz XV i XVI stoljeća», Prilozi za orijentalnu filologiju, 37./1987.
- P. F. SUGAR, Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804, Seattle (Wash.), 1977.
- H. ŠABANOVIĆ, Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1982.
- M. VASIĆ, «Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini u XVI vijeku», Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, 13./1962.
- E. ZERUBAVEL, Social Mindscales: An Invitation to Cognitive Sociology, Cambridge (Mass.), 1997.
- I. ŽANIĆ, «Hercegovački rat i mir», Erasmu, s 23./1998.

Sažetak

Autor razmatra pozadinu čestoga običaja kraćenja naziva Bosne i Hercegovine na prvi dio njezina složenog imena, Bosnu. Zaključuje da se s jedne strane radi o benignoj mentalnoj inerciji, ali da to kraćenje može s druge strane biti i iskaz određenih političkih stavova. Razvijajući tu ideju, autor raščlanjuje razvojnu putanju nacionalne integracije Bošnjaka-muslimana i upozorava na činjenicu da je tek nedavno potpuno oblikovan nacionalistički diskurs i unutar njega «središnji narativ» bošnjačko-muslimanske nacionalne povijesti. Razlažući značenje, funkcije i razvoj takvoga «središnjeg narativa nacionalne povijesti», autor upozorava kako je već razvijeni srpski narativ bio od krucijalne važnosti za brzo ukorjenjivanje zemljopisnoga naziva «Srpska» za dio Bosne i Hercegovine pod srpskim nadzorom. Iz toga onda proizlazi i prepoznavanje povezanosti oblikovanja bošnjačko-muslimanskoga «središnjeg narativa nacionalne povijesti» s učestalim zahtjevima da se i službeno mijenja ime Bosne i Hercegovine u Bosna. Tu evoluciju autor pripisuje promjenama u ukupnom društvenom i političkom kontekstu, koje su dovele do toga da je bošnjačko-muslimanska politička i intelektualna elita napustila «strategije slabih» i u svojim zahtjevima postala znatno otvorenija i agresivnija no što je bila do početka 90-ih godina 20. stoljeća, tražeći da Bosna i Hercegovina promjenom imena i na simboličan način postane bošnjačko-muslimanska nacionalna država. Razmatrajući povijesne korijene zemljopisnoga i političko-upravnoga naziva Hercegovina, autor pokazuje da on pripada otomanskome povijesnome sloju i nema izravne i organske veze sa srednjovjekovnim tradicijama Humske zemlje, koje su ugasle nakon otomanskoga osvajanja. U zaključnim razmatranjima autor pokazuje da je obrana punoga naziva Bosne i Hercegovine u hrvatskoj političkoj i intelektualnoj eliti zapravo posljedica nesvjesnoga prihvatanja «strategije slabih» i da je dobila simbolično značenje očuvanja kakve takve nacionalne ravnopravnosti.

Dr. Mladen Ančić

What is Bosnia without Herzegovina?

Abstract

The author explores the common practice of abbreviating the name of Bosnia and Herzegovina to only the first part of the compound, Bosnia. This is one hand accounted by benign mental inertia, but on the other hand the abbreviation can act as a reflection of certain political positions. Developing this idea, the author analyzes the path taken by the national integration of Bosnian Muslims and warns about the fact that a nationalist discourse comprising the "central narrative" of the Bosnian-Muslim national history has only recently been fully shaped. Discussing the meaning, functions and development of such a "central narrative in national history", the author warns that the already developed Serbian narrative had played a crucial role in the entrenchment of the geographic term "Srpska" for that part of Bosnia and Herzegovina under Serbian control. This accounts for the relation between the development of the Bosnian-Muslim "central narrative of national history" with repeated requests for the official change of the name of Bosnia and Herzegovina into Bosnia. This evolution is ascribed by the author to changes in social and political context, causing the Bosnian-Muslim political and intellectual elite to abandon the "strategies of the weak" and become more open and more aggressive in its requests than it had been from early 1990s, by asking that Bosnia and Herzegovina change its name and symbolically become a Bosnian-Muslim national state. Analyzing the historic roots of the geographic and political term Herzegovina, the author places its origin in the historic Ottoman social stratum, with no direct or organic relation with medieval traditions of Hum, that were extinguished after the Ottoman conquests. In his concluding remarks, the author shows that defending the full name of Bosnia and Herzegovina among members of the political and intellectual Croatian elite has been a consequence of unconscious acceptance of the "strategy of the weak" and has acquired a symbolic meaning of preserving some kind of national equality.